

С.П. Юрінко

Археологічні з'їзди в Україні

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

С.П.Юрасик

С.П. Юрченко

У другій половині XVIII століття після відкриття єгипетських пам'ятників в Єгипті та Італії виникла інтерес до стародавньої архітектури та мистецтва Стародавньої Греції та Римської імперії. Це спонукало аристократів та інтелігенцію збирати стародавні артефакти та створювати нові пам'ятники. Одним з найважливіших центрів античного мистецтва був Франкфурт-на-Майні, де відбувалися ярмарки античної мистецтва та архітектури, також

Археологічні з'їзди в Україні

<http://www.elsevier.com/locate/jmaa>

КИЇВ 2004

Держархів
Полтавської області
Інв. № 13169
БІБЛІОТЕКА

ББК 63.3 (4Укр)

Ю 69

Ю 69 Юренко С.П. Археологічні з'їзди в Україні. – К.: Шлях, 2004. – 44 с.

ISBN 966-650-152-X

Видання висвітлює широкий спектр проблем, пов'язаних з Археологічними з'їздами в Україні: підготовку, проведення, результати роботи та їхнє значення в становленні й розвитку української історичної науки.

Для істориків, археологів, музейнавців, пам'яткоохоронців та краєзнавців, викладачів і студентів вузів.

ББК 63.3 (4Укр)

Рецензенти:

доктор іст. наук, професор КНУ ім. Т.Г. Шевченка М.Г. Щербак;

доктор іст. наук, провідний наук. співробітник ІА НАНУ Н.О. Гаврилюк.

*Рекомендовано до друку Вченого радиою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Наукове видання

Юренко Світлана Павлівна

Археологічні з'їзди в Україні

Редактор С.Б. Омельченко

Технічний редактор В.О. Манько

Коректор С.В. Омельченко

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

ДК № 47 від 28.04.2000.

Здано на виробництво 17.10.04. Підписано до друку 2.11.04. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк Riso. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 2,55. Обл. вид. арк. 3,12. Наклад 300 прим. Зам. № 04/56.

Видавництво "Шлях".

вул. Введенська, буд. 32, кв. 69, м. Київ, 04071.

Тел.: (044) 425-70-06.

Видруковано на поліграфічному обладнанні "Луганської археологічної експедиції".

кв. Зарічний, 1-6/95, м. Луганськ, 91015.

Тел. (0642) 32-04-45.

© Юренко С.П., 2004

© Шлях, 2004

ISBN 966-650-152-X

У пореформений період, позначений поступом економіки, культури, освіти важливу роль відігравали археологічні з'їзди, зумовлені значним інтересом до пам'яток археології, а відтак – об'єктивною необхідністю розроблення теоретичних і практичних засад археологічної науки. Проте з'їзди охоплювали значно ширше коло проблем, сприяючи розвитку не лише археології, але й історії, етнографії, мовознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства та інших наук.

У другій половині XIX ст. розвитку археології, як окремої галузі історичної науки, сприяли певні обставини: організація 1859 р. у Петербурзі Археологічної комісії, розширення діяльності Російського (з 1846 р.) та Московського (з 1864 р.) археологічного товариства, і проведення останнім археологічних з'їздів. Слід зазначити, що до початку ХХ ст. поняття "археологія" об'єднувало вивчення всіх старожитностей до XVIII ст. включно, тобто і пам'яток писемності, архітектури, живопису, фольклору, музики тощо.

Розвиток історичних знань, урізноманітненість загальнонаукової і краєзнавчої проблематики, новизна відкритих пам'яток та матеріалів вимагали як загального наукового керівництва організацію розвідок і досліджень у регіонах, де проводилися з'їзди, так і надання їм необхідного громадського спрямування і резонансу.

Усього Московським археологічним товариством (головою якого був граф О.С. Уваров, а після смерті графа – його дружина П.С.Уварова) спільно з місцевими науковими і культурно-освітніми установами, було проведено 15 археологічних з'їздів: у Москві (1869), Санкт-Петербурзі (1871), Києві (1874), Казані (1877), Тифлісі (1881), Одесі (1884), Ярославлі (1887), Москві (1890), Вільно (1893), Ризі (1896), Києві (1899), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908), Новгороді (1911). Призначений на 1914 р. у Пскові XVI з'їзд не відбувся у зв'язку з початком першої світової війни¹. З'їзди проводилися один раз на три роки в різних містах Росії. Територія України з її численними і різноманітними пам'ятками давно привертала увагу дослідників. Саме велика зацікавленість дослідженнями, які тут проводилися, зумовила проведення в Україні шести археологічних з'їздів: у Києві (ІІІ 1874 р. і XI 1899 р.), в Одесі (VI 1884 р.), у Харкові (XII 1902 р.), у Катеринославі (XIII 1905 р.), у Чернігові (XIV 1908 р.).

Із названих міст Київ, Одеса і Харків були університетськими. Крім того, в Одесі досить активно діяло Товариство історії та старожитностей. Катеринослав було обрано місцем проведення з'їзду завдяки результативним археологіч-

¹ 1885 р. у Львові відбувся археологічний з'їзд організований Науковим товариством ім. Шевченка. З'їзд був присвячений проблемам краснавства Галичини, що на той час входила до складу Австро-Угорщини.

ним дослідженням району Запорожжя, у першу чергу Д.І.Яворницьким та діяльності Катеринославського наукового товариства і краєзнавчого музею. Чернігівщина здавна славилася цілою плеядою відомих краєзнавців, а з утворенням губернської вченої архівної комісії та Ніжинського історико-філологічного товариства на рубежі XIX–XX ст. у цьому регіоні відбулося організаційне оформлення історико-краєзнавчого руху. Краєзнавчі дослідження території Слобідської України були тісно пов'язані з діяльністю Харківського історико-філологічного товариства, заснованого у 1877 р., та місцевого університету, учени якого активно брали участь у роботі археологічних з'їздів, починаючи з III-го археологічного з'їзду (Київ, 1874).

Завдання з'їздів полягали у дослідженні як загальних питань археології в ширшому на той час розумінні, так і у цілеспрямованому детальному вивченні того чи іншого регіону, у центральному місті якого відбувався з'їзд. Таким чином, з'їди одночасно були і всеросійськими, і регіональними. Оскільки питання місцевої історії тісно пов'язані із загальними і їх дослідження вимагало входження в загальну наукову течію, то більшість цих питань набували широкого наукового значення.

Метою археологічних з'їздів було:

- вироблення охоронних засад вітчизняних пам'яток;
- складання їх реєстру з історико-топографічним описом;
- розробка методів відкриття та дослідження старожитностей;
- концентрація розрізнених наукових сил учених для взаємного погодження і вирішення нагальних питань пам'яткоохоронної діяльності;
- поширення в суспільстві пам'яткоохоронної освіти;
- запровадження викладання археології у навчальних закладах та розробка спеціальних курсів лекцій.

Від початку проведення археологічних з'їздів краєзнавча робота набула певного планового характеру. Підготовчі комітети, які обиралися наприкінці роботи чергового з'їзду, визначали місце і час проведення наступного з'їзду, розробляли його програму. Комітет, з одного боку, надавав право кожному учаснику пропонувати проблеми для обговорення на засіданнях відповідних секцій з'їзду, а з іншого – публікував у періодичній пресі запитання, на які бажано було б одержати відповідь. Апеляція до історичної пам'яті народу, його природної спостережливості, використання народних переказів, легенд, топоніміки було надзвичайно цінним фактором історичного краєзнавства. Такий підхід дозволяв підготовчим комітетам: а) впливати на напрямок і характер археологічних, архівних, літературних, фольклорних та інших досліджен; б) враховувати інтереси місцевих учених і краєзнавців та публікувати їх дослідження; в) одержувати відповіді від різних осіб на поставлені питання, що сприяло науковій дискусії і всебічному висвітленню тієї чи іншої проблеми.

Підготовчі комітети разом із місцевими науковими і культурно-освітніми установами організовували в регіонах археологічні розкопки; обстеження відомих, церковних і приватних архівів, вивчення пам'яток архітектури, фольклору, етнографії, публікацію матеріалів; влаштовували виставки; з допомогою земств, приватних осіб і міської влади відкривали музеї, пам'ятники.

Важливу роль відігравали публікації у місцевих газетах та виданнях культурно-освітнього напряму звернень до населення про збирання та вивчення старожитностей з додатком програми цієї роботи. До початку з'їздів готувалися і виходили як ґрунтовні видання, підготовлені центральними установами, так і більш скромні, тематично вужчі праці окремих авторів – церковно-археологічні нариси, дослідження, реферати і т. п.

Складовою частиною підготовки археологічних з'їздів була організація виставок старожитностей. Після закінчення кожного з'їзду значна частина експонатів, у т. ч. й з особистих колекцій, залишалася у розпорядженні місцевого музею або наукового товариства, але навіть коли пам'ятки поверталися власникам, то відомості про них уже входили до наукового обігу, оскільки публікувалися каталоги виставок.

Робота з'їздів проходила за такою схемою: пленарне засідання (обговорення проблем археології, історії, етнографії, архівознавства, пам'яткоznавства загального характеру), а потім - відділи, спеціалізацію яких становили окремі види пам'яток. Кількість та профіль відділів не були сталими, – як правило, з кожним з'їздом їх ставало все більше. Окрім участі в наукових засіданнях, делегати з'їздів відвідували виставки пам'яток, місцеві музеї, оглядали приватні колекції. Проводилися також практичні заняття, під час яких вивчалися пам'ятки на місці археологічних розкопок, організовувалися пам'яткоznавчі екскурсії.

Матеріали з'їзду друкувалися у вигляді "Праць", які не втратили свого наукового значення і в наші дні. Особливо цінними вони є для історичного краєзнавства, оскільки містять багатий фактичний матеріал.

На жаль, роль археологічних з'їздів у розвитку історичної науки взагалі і в історичному краєзнавстві зокрема досі не привернула належної уваги з боку дослідників. До цього часу в українській історіографії немає жодного монографічного дослідження цієї проблеми. Розробка теми обмежена окремими статтями та повідомленнями тезового характеру, зокрема матеріалами Всеукраїнських науково-практичних конференцій з археології та історії Слобідської України, присвячених 90-річчю та 100-річчю XII Археологічного з'їзду у Харкові². У 1998 р. захищена кандидатська дисертація, у якій розглядаються окремі аспекти археологічних з'їздів³.

1. III Археологічний з'їзд (Київ, 1874)

III Археологічний з'їзд (далі – АЗ) був першим, що проходив в Україні. Він був проведений у серпні 1874 р. у Києві, що було цілком обґрутовано: Київ – велике університетське місто з давніми традиціями наукових студій, дослідження і збереження пам'яток.

Саме цей вибір аргументовано пояснив у вітальній промові з'їзду його голова граф О.С.Уваров: "Після перших двох з'їздів у Москві й Петербурзі усі вчені одноголосно побажали зібратися у Києві. Значення Києва дуже близьке до наших сердець, ми глибоко відчуваємо дорогі спогади, пов'язані з цим містом, тому немає необхідності особливо афішувати що прив'язаність до Києва кожного із нас"⁴.

О.С. Уваров

В.Б. Антонович

М.І. Костомаров

М.М. Мурзакевич

В.В. Вельямінов-Зернов

І.С. Забелін

Урочисте відкриття з'їзду відбулося 2 серпня у приміщенні Університету св. Володимира. Після привітань із промовою, де були викладені завдання цього форуму, виступив граф О.С.Уваров, а потім акад. І.І.Срезневський ознайомив присутніх із здобутками київських учених у галузі археології та археографії. Голова київської археографічної комісії М.В.Юзефович повідомив, що до відкриття з'їзду комісія видала "Збірник матеріалів для історичної топографії Києва і його околиць" за редакцією В.Б.Антоновича і Ф.О.Тернавського. Видання призначалося для учасників з'їзду, яким відразу роздали його примірники, та широкому колу дослідників і любителів давнини для кращого ознайомлення із пам'ятками та топографією стародавнього міста.

У роботі з'їзду взяли участь 204 делегати, з яких 82 були киянами. Крім загальних засідань, доповіді та повідомлення слухалися і обговорювалися на засіданнях восьми відділень:

- первісних старожитностей – голова О.С.Уваров;
- старожитностей історичної географії та етнографії – голова М.І.Костомаров;
- пам'яток мистецтва – голова М.М.Мурзакевич;
- пам'яток домашнього та суспільного побуту – голова О.Ф.Міллер;
- пам'яток церковних – голова П.Г.Лебединцев;
- пам'яток мови та письма – голова І.І.Срезневський;
- старожитностей класичних, візантійських та західноєвропейських – голова В.І.Модестов;
- східних старожитностей – голова В.В.Вельямінов-Зернов.

На засідання III АЗ були винесені доповіді І.Є.Забеліна "Про основні завдання археології", О.С.Уварова "Про зміст програми для викладання вітчизняної археології", А.Г.Брікнера "Про практичні заняття і наочність у викладанні археології", М.В.Юзефовича "Про покращення діяльності археографічної комісії". Проблематика доповідей свідчить, що в цей період відбувалося становлення вітчизняної археології як самостійної науки, а отже багато її теоретичних питань були дискусійними, що виявилося під час засідання з'їзду. Так, після доповідей І.Є.Забеліна та О.С.Уварова заперечення викликали такі положення як існування особливого археологічного методу дослідження розвитку суспільства, визначення верхньої хронологічної межі археологічних досліджень XVII ст. Проте переконлива аргументація доповідачів та підтримка багатьох промовців розвіяли сумніви, доповіді були схвалені і на їх основі визначені напрямки широкомасштабного вивчення археологічних пам'яток.

Прикметною рисою III АЗ було те, що відповідно до вимог часу на ньому ставилися й обговорювалися не лише сучасні наукові, а й науково-організаційні питання. У цьому плані характерною була доповідь голови Київської археографічної комісії М.В.Юзефовича, присвячена проблемам реорганізації архівної справи у напрямку її централізації. Доповідач запропонував об'єднати всі існуючі археографічні комісії навколо Імператорської археографічної комісії, підпорядкувавши її справу збереження і вивчення документів на місцях, як провідному науковому й адміністративному органу російської археографії. Виправданим був наголос на загальноісторичному і суспільному значенні архівної

справи: "Від неї залежить наша народна самосвідомість, а від такої самосвідомості – увесь внутрішній напрямок нашого життя"⁶.

Поряд з тим М.В.Юзефович привернув увагу і до окремого специфічного виду історичних документів – актових книг Речі Посполитої та Великого Князівства Литовського, які на той час лишалися неопрацьованими дослідниками.

На засіданнях відділу було представлено 71 реферат, тексти яких опубліковані у двох томах "Праць" з'їзду, виданих у 1878 р.

У центрі уваги роботи відділу первісних старожитностей постали проблеми вивчення пам'яток епохи каменю та питання методики розкопок курганів. Велику зацікавленість викликали реферати Ф.І.Камінського та К.М.Феофілактова про відкриття у 1871 р. та дослідження першої в Російській імперії (і на Україні) пізньопалеолітичної стоянки на правому березі р. Удай поблизу с. Гінці Лубенського повіту на Полтавщині. Цей факт інспірував згодом широкий пошук і аналогічні відкриття. Вже на час проведення XI АЗ у Києві у 1899 р. було відомо більше десяти стоянок епохи палеоліту. Серед них і Кирилівська стоянка в Києві, досліджена В.В.Хвойкою та П.Я.Армашевським.

Вивченню неолітичних пам'яток були присвячені доповіді Г.О.Осовського про знахідки кам'яного віку на Волині та Я.Є.Волошинського, який підготував каталог знахідок епохи каменю, виявлених ним у Київській та Волинській губерніях у кількості 257 одиниць. На той час така робота була вкрай необхідною, оскільки джерелознавча база вивчення кам'яного віку території України лише створювалася, не були вироблені ні методичні засади дослідження цих пам'яток, ні класифікація здобутого матеріалу.

Д.Я. Самоквасов

Значну увагу у наукових колах викликали дві доповіді Д.Я. Самоквасова "Історичне значення городищ" і "Сіверянські кургани та їхнє значення для історії". Автор уперше застосував при дослідженні курганів метод, запропонований графом О.С. Уваровим, у якому основним завданням розкопок курганів було здобуття всіх речових матеріалів, а не окремих цінностей, що створювало можливість всебічного вивчення життя населення, яке залишило ці пам'ятки. Надалі цей метод успішно використовувався вченими при дослідженнях поховань – дерев'яних, дреговичів, полян, сіверян, радимичів, кривичів та ін. Взагалі кургани виявилися в центрі уваги засідання відділу. Їх дослідження були присвячені ще кілька цікавих доповідей: Г.О.Осовського, Е.К.Витковського, Д.Є.Люценка та інших і навіть було здійснено екскурсію до с. Гатне поблизу хутора Теремки для огляду розкопаних там спеціально до з'їзду курганів. Проте тогочасний рівень знань не дозволив дати правильну оцінку культурної і хронологічної належності самих поховань та зробити широкі археологічні узагальнення здобутого матеріалу.

доповідей: Г.О.Осовського, Е.К.Витковського, Д.Є.Люценка та інших і навіть було здійснено екскурсію до с. Гатне поблизу хутора Теремки для огляду розкопаних там спеціально до з'їзду курганів. Проте тогочасний рівень знань не дозволив дати правильну оцінку культурної і хронологічної належності самих поховань та зробити широкі археологічні узагальнення здобутого матеріалу.

Зважаючи на важливість піднятих проблем дослідження археологічних пам'яток, з'їзд доручив комісії у складі Д.Я.Самоквасова, Л.К.Івановського, В.Б.Антоновича розробити "Інструкцію для опису городищ, курганів і печер та для проведення розкопок курганів", яка була підготовлена і затверджена на засіданні 21 серпня 1874 р.

Важливо, що вперше на ІІІ АЗ була продемонстрована спроба підготовки археологічних карт, наприклад, М.О.Константинович виготовив карту поширення курганів у Чернігівському повіті. Рада з'їзду, зважаючи на велику наукову цінність таких праць, запропонувала надалі підготувати археологічні карти Київської, Харківської, Волинської, Подільської губерній.

Історія Київської Русі та давня історія Києва стали провідними темами багатьох доповідей учасників з'їзду. Деякі із них представили грунтовні дослідження, що допомагали з'ясувати спірні питання вітчизняної історії, деякі ж були вузькоспеціалізованими, хоча теж цікавими розвідками, присвяченими розробці конкретних питань вітчизняної історії. До їх числа належать реферати М.П.Дашкевича "Про Болохівську землю", проф. П.Г.Лебединцева "Опис Києво-Софійського собору", П.О.Лошкарьова "Про київську архітектуру Х-ХII ст.", а також ті, які безпосередньо стосувалися історії міста Києва: проф. Брунна "Про давні назви у Києві", П.О.Юрченка "Про Лядські ворота у Києві", свящ. Антонова "Про Київську Кирилівську церкву" та ін.

Значний науковий інтерес для делегатів ІІІ АЗ становили пам'ятки етнографії та давньої літератури. Саме до його відкриття було надруковано перший том багатого джерелами та ілюстраціями видання "Історія пісні малоросійського народу" за редакцією В.Антоновича і М.Драгоманова, який дістав схвалення учасників форуму. Живу дискусію викликав реферат О.Ф.Міллера про билини та думи. При їх дослідженні автор прийшов до цікавого, але не беззаперечного висновку, що вони є гілками одного дерева, хоча вирости не в один час, бо в їхню основу покладено общинно-земське начало, сімейнородовий світогляд і почуття, які притаманні як для російського, так і для українського епосу.

Домінуючою темою засідань відділу пам'яток писемності і мови стали давньоруські пам'ятки, зокрема "Слово о полку Ігоревім". Йому були присвячені реферати В.І.Григоровича, Є.В.Барсова, П.Є.Ваденюка. Зокрема, відомий дослідник Є.В.Барсов ознайомив членів з'їзду із особливостями тексту рукопису "Слова", що згорів, а також навів низку тлумачень незрозумілих місць у ньому. Реферат П.Є.Ваденюка стосувався проблеми пошуку річки, на березі якої 5 травня 1185 р. було розбито військо Ігоря Святославовича, і яка названа Калялою.

Важливі питання були підняті в рефераті П.І.Житецького "Про Переопоницький рукопис" та С.Т.Голубєва "Про склад бібліотеки Петра Могили". Велике зацікавлення викликала доповідь Є.І.Калужняцького "Огляд слов'яноруських пам'яток мови і письма, що знаходяться у бібліотеках і архівах Львівських". Завдяки цій праці присутні детально ознайомилися, які саме рукописні матеріали (літургійні книги, збірники різного змісту, біографічні статті та ін.) цього регіону можуть слугувати джерелами вивчення давнини.

До з'їзду була підготовлена виставка, яка складалася з відділів старожитностей первісних пам'яток (кам'яного, бронзового та залізних віків); пам'яток Ки-

ївщини (курганні знахідки); церковних старожитностей (пам'яток місцевого церковного зодчества, види Воздвиженської та Десятинної церков, церкви св. Ірини, Софійського собору, старого Києва; хрести, ікони, скульптури); рукописів XII–XVII і стародруків XVI–XVII ст.

Програма з'їзду, окрім засідань, передбачала проведення екскурсій і розкопок у самому Києві і поблизу нього по Дніпру. З цією метою, місцевими вченими були підготовлені спеціальні довідники та археологічні карти. Екскурсії проводили найкращі знавці київських пам'яток, що забезпечило величезний успіх цим заходам. Учасники з'їзду оцінили його роботу як успішну.

Справді, III АЗ серед інших посів особливе місце, хоча з перспективи наступних десятиліть його здобутки можуть видатися надто скромними. Проте саме його слід вважати переломним моментом у розвитку вітчизняної археології від емпіричних пошуків і суто описового характеру праць до системно-наукової структуризації і комплексного аналізу історичних джерел та археологічного матеріалу. З'їзд засвідчив неабиякий поступ краснавчих досліджень матеріальної та духовної культури Наддніпрянської України, сприяв поширенню і популяризації історичних знань, пробудженню інтересу до минулого серед широких верств населення. Аналізуючи найважливіші в науковому плані доповіді, виголошенні на засіданнях відділів III АЗ та подальші наукові пошуки, переконуємося в безперечній корисності того життевого імпульсу, яким наука завдячує археологічним з'їздам.

2. VI Археологічний з'їзд (Одеса, 1884)

Наступним з'їздом, проведеним на території України, був VI АЗ, що відбувся у 1884 р. в Одесі напередодні святкування 100-річного ювілею міста (1895). На той час Одеса стала одним із центрів розвитку історичної науки не лише в межах України, а й у межах Європи. У 1825 р. тут відкрито один із перших археологічних музеїв; з 1839 р. діяло Одеське товариство історії та старожитностей, а в 1865 р. відкрито Новоросійський університет. Саме на його базі під головуванням проф. М.П. Кондакова у 1883 р. був створений розпорядчий комітет VI АЗ, який узяв на себе всю підготовчу роботу з його організації.

Зокрема ним були вироблені "Правила" з'їзду, сформульовані питання щодо восьми типів старожитностей, на які бажано було отримати відповіді до його відкриття, організовані наукові обстеження окремих місцевостей з метою виявлення нових старожитностей і додаткових даних про вже відомі. Так, В.Б. Антонович провів обстеження печер та курганів у басейнах Дністра, Бугу, Інгульця; члени Новоросійського природознавчого товариства Р.Прендель та І. Відгальм здійснили польові обстеження на острові Березань; проф. М. Кондаков, Р. Успенський, В. Василевський побували у Константинополі з метою збору матеріалу та ознайомлення зі станом охорони місцевих пам'яток⁷.

Багато вчених, вирушаючи в наукові експедиції до південних регіонів, виявили бажання сприяти реалізації завдань з'їзду і взяли на себе виконання доручень розпорядчого комітету. Зокрема проф. І.Лучинський – із пошуку невідомих частин Румянцевського опису України і дослідження цього важливого

зібрання в різних архівах Полтавської та Чернігівської губерній; проф. Д. Яворницький – з дослідження маловивчених місцевостей Запорозької Січі; А. Браунер – зі збирання етнографічних і архівних матеріалів у Єлисаветградському повіті; Г. Замський – на Кубані.

Великою заслugoю комітету була підготовка та публікація наукових видань до з'їзду. Так, було видано працю О.Матвеєва “До питань про археологічні дослідження в Південній Росії” (Одеса, 1884) у трьох випусках: Вип. 1. “Етнографія”; Вип. 2. “Програма історико-географічних відомостей”; Вип. 3. “Археологія”; карту давніх поселень на півдні Росії, підготовлену проф. Л.Воєводським; I том каталогу написів із давньогрецьких колоній Північного Причорномор’я за редакцією В.Латишева та інші праці.

У роботі з'їзу взяли участь 370 науковців, у т. ч. з Петербурга – 51, Києва – 31, Москви – 31. Почесним головою востаннє був граф О.С.Уваров. Значною мірою завдяки його зусиллям з'їзд пройшов організовано, виконав усю програму, вирішив поставлені завдання. Було заслухано 117 доповідей на загальному засіданні і на засіданнях десяти відділень: первісних пам'яток (17); пам'яток суспільного, домашнього, юридичного побуту (20); пам'яток мистецтва (9); пам'яток мови та письма (9); пам'яток історичної географії та етнографії (23); пам'яток візантійських (9); пам'яток східних старожитностей (9). На загальне засідання було винесено три доповіді: Д.М. Анучин “До питання про дошки для російської доісторичної археології”; В.Б.Антоновича “Про засоби для підсилення археологічних колекцій в університетських музеях”; В.Г. Василевського “Про видання Православного Палестинського Товариства”⁸.

Тематика доповідей, заслуханих на відділеннях з'їзду, відзначалася великою різноманітністю, багато рефератів стосувалися конкретних, суттєво місцевих питань. Оглядаючи їх тематику та зміст, можна окреслити кілька напрямків, пов'язаних із хронологічною та регіональною специфікою. Це скіфська проблематика, античність, історія краю та міста Одеси. Більшість таких доповідей було зроблено на засіданнях відділів історичної географії і класичних пам'яток. Серед них три доповіді відомого дослідника античності В.В.Латишева про календарі Тирасу, Ольвії, Херсонесу, про державний устрій Херсонесу за епіграфічними даними та повідомлення про підготовку до видання збірника грецьких і латинських написів; доповіді Д. Міщенка стосовно легенд про царських скіфів Геродота, Л.Ф.Воєводського про карти давніх поселень Півдня Росії та ін. Ці праці надовго визначили подальше наукове спрямування вітчизняного антикознавства, а опрацьований В.В. Латишевим корпус грецьких та римських написів із пам'яток

Д.М. Анучин

ток Чорноморсько-Азовського басейну був покладений в основу сучасної епіграфіки і донині викликає інтерес фахівців.

Цікаві дані з історії Одеси були наведені в доповідях А.А.Орлова "До історії м. Одеси за архівними документами Міністерства Іноземних Справ", О.І. Маркевича "Одеса в народній поезії", В.А.Соснякова "До питання про заселення Новоросійського краю" та ін. Не можна лишити поза увагою і реферат Д.І. Яворницького "Археолого-топографічний опис місцевості Запорозької Січі". Окрему, хоча і невелику за кількістю, групу склали реферати власне на історичні теми, серед яких "Історія колонізації Слобідської України в XVII–XVIII ст." Д.Я. Багалія. У цій учений працінав показати історичні корені і традиції одного з найбільш зрусифікованих, через цілу низку історичних обставин, регіонів України, його органічну належність до українського етнічного і культурного середовища. Це чи не найперша наукова розвідка відомого історика, що згодом реалізувалася у фундаментальну працю "Історія Слобідської України", яка і на сьогодні є вагомою цілісною роботою з історії Слобожанщини.

Грунтовною була його доповідь про займанщину на Лівобережній Україні та повідомлення про нові матеріали, знайдені в архівах Полтавського губернського правління. До цього ж кола проблем належать реферати Д.Я.Самоквасова про найдавніші форми суспільних відносин, І.В.Лутицького про сільську общину в Україні у XVII–XVIII ст., та про деякі архаїчні риси українського землеволодіння, О.І. Погибка про матеріали до історії землеволодіння в Прилуцькому повіті.

На відміну від III АЗ в Києві, програма відділу первісних пам'яток VI АЗ не була перевантаженою – усього 15 рефератів, з яких більшість не була пов'язана з проблематикою археології України. Це пояснюється насамперед

загальнодержавним характером з'їзду. Рефератів, присвячених польовим дослідженням археологічних пам'яток та їх аналізу, взагалі було небагато. Здебільшого це повідомлення про результати обстежень південних районів, проведених за дорученням розпорядчого комітету спеціально до з'їзду. Зокрема В.Б.Антонович доповів про розкопки курганів у межиріччі Дністра, Бугу, Інгульця та про гірські печери в басейні Дністра; А.А.Браунер – про городища в Єлисаветградському повіті; К.М. Мельник – про мегаліти на півночі Херсонської губернії; Р.А. Прендель – про розвідки на острові Березань. Значну увагу привернула доповідь відомого вченого Д.М.Анучина про історію домашніх тварин у Росії, яка відзначалася великою джерелознавчою базою та високим професіоналізмом. Дослідник одним із перших у вітчизняній науці поставив завдання широкого комплексного вивчення проблем, пов'язаних із походженням людини та давніми етапами розвитку її культури і середовища, поєднання архе-

Д.І. Яворницький

ології, антропології, природничих наук з етнологією в межах єдиного комплексу проблем.

Своєрідним був виступ 23-річної дослідниці українських народних пісень Л.О. Василевської, відомої під псевдонімом Дніпрова Чайка. Вона представила з'їзду три зошити фольклорних матеріалів.

Великий науковий резонанс викликала археологічна виставка VI з'їзду, розміщена у трьох залах Одеського університету. Серед археологічних експонатів переважали найдавніші вироби із кременю, кістки, каменю та античні старожитності. Багате зібрання античних старожитностей мала колекція Н.І. Куриса, яка експонувалася на виставці. Свої археологічні колекції представили Д.Я. Самоквасов, Д.І.

К.М. Мельник

О.М. Поль

Яворницький, О.М. Поль.

Особливим багатством експонатів відрізнявся відділ церковних старожитностей. Вражала велика кількість малюнків, фотознімків, планів культових споруд та їх інтер'єрів, зокрема місцевих, починаючи з давнього Херсонеса. Протоірей Я.Я.Чепурін надав для огляду зібрання акварельних малюнків із фресок з обстеженням ним печерних церков Криму, зокрема, Мангупа. Значну увагу привернуло зібрання копій із фресок Києво-Кирилівського монастиря XII ст. та Києво-Софіївського собору, відкритих проф. О.В. Праховим улітку 1884 р. Копії були виконані під керівництвом професора в натуральних розмірах⁹.

У відділі стародруків експонувалися давні Євангелія, грамоти, гравюри, стародруки, картини, автографи і портрети з приватних колекцій та місцевих музеїв. Відвідувачів виставки особливо зацікавили запорозькі грамоти, вісім збірників стародруків, автограф листа дюка Рішельє та інші експонати із зібрання В.О. Орлова.

Після завершення роботи з'їзду було видано два альбоми фотознімків найбільш цінних експонатів виставки, які склали додаток до його "Праць"¹⁰.

30 серпня почалася передбачена програмою VI АЗ екскурсія до античного Херсонесу під керівництвом віце-президента Одеського товариства історії і старожитностей Б.М. Юр'євича. Були детально оглянуті вже розкопані квартали античного міста та речові знахідки. За бажанням деято з гостей взяв участь у

розкопках, які проводилися для учасників з'їзду. Після відвідання Херсонесу особливо доречним виявився огляд пам'яток Інкермана, проведений протоієрем Я.Я.Чепуріним. Екскурсанти мали можливість детально ознайомитися з улаштуванням печерних церков, переважаючим типом яких була базиліка. В одній з них зберігся фресковий живопис XIII ст. із зображенням ликів святих. Крім того, в Інкермані були оглянуті залишки генуезьських фортифікацій.

Останні чотири дні роботи з'їзду були присвячені поїздці в Балаклаву, Геопрієвський монастир, Бахчисарай, Тепе-Кермен, Черкес-Кермен, Чуфут-Кале та Успенський скит.

Ці огляди дали можливість краще ознайомитися з пам'ятками Півдня України, їх специфікою, окреслити коло проблем розробки методики їхнього дослідження та збереження.

Навіть побіжний огляд роботи VI АЗ дає можливість зробити висновок, що він адекватно відобразив тогочасний стан розвитку археологічної та історичної науки, сприяв збагаченню проблематики досліджень, утвердженю нових методів, поширенню і популяризації історичних знань, пробудженню інтересу до місцевої історії серед широких верств населення. Велике значення мало і безпосереднє спілкування краєзнавців з відомими вченими, присутніми на з'їзді, їхні поради, консультації. Внаслідок активної експедиційної та пошукової роботи значно поповнилися зібрання місцевих музеїв, посилилася увага до нерухомих пам'яток історії та культури краю.

3. XI Археологічний з'їзд (Київ, 1899)

XI АЗ відбувся в Києві у серпні 1899 р. Членів з'їзду з усіма прибулими до Києва було 500 чол. Серед них – В.Б. Антонович, М.Д. Брандербург, В.В. Вельямінов-Зернов, М.П. Дацкевич, П.І. Житецький, В.С. Іконніков, Д.І. Іловайський, А.О. Корф, П.О. Лошкарьов, О.І. Маркевич, Д.Г. Міщенко, М.І. Петров, Д.Я. Самоквасов – були учасниками першого київського з'їзду 1874 р.

Попередньо передбачалося присвятити з'їзд старожитностям Волині, Холмській Русі (Забужжя) і Півдню Гродненської губернії, які у XII–XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. Проте фактично Волинь не стала центром уваги форуму, оскільки досить повно були представлені лише ранньослов'янські старожитності регіону, частково – епохи каменю та давньоруські городища. Інші ж пам'ятки, наприклад, давнього зодчества, якими Волинь така багата, залишилися поза увагою дослідників.

Як і на попередніх з'їздах, тематика доповідей була різноманітною, що значним чином пояснюється великою кількістю наукових дисциплін, охоплених програмою XI АЗ. Усього з'їзд заслухав 135 доповідей, з них 5 на загальних засіданнях, решту – на відділеннях, а саме: на відділенні первісних старожитностей – 25; історико-географічних старожитностей – 25; пам'яток мистецтва – 8; пам'яток домашнього, юридичного, військового і суспільного побуту – 10; церковних старожитностей – 19; пам'яток мови та письма – 12; класичних старожитностей – 6; старожитностей південних слов'ян – 5; східних старожитностей – 4; на відділенні археографічних пам'яток – 13¹¹.

Слід зауважити, що проблеми, винесені на розгляд XI АЗ, хоч і були нібито далекими від політики, однак саме політичні реалії істотно позначилися на його роботі. Справа в тому, що під час підготовки з'їзду до участі у ньому зголосилася велика група вчених-вихідців із Галичини. Принциповим питанням для них, особливо з огляду на політичні перепони, виставлені російським царизмом українській мові, надто ж у царині науки, була мова виступів на з'їзді. Репрезентуючи їхні інтереси, проф. М.С.Грушевський ще до з'їзду від імені Львівського наукового товариства ім. Т.Шевченка звернувся із запитом до його підготовчого комітету щодо можливості виступати на з'їзді рідною мовою. Московське імператорське археологічне товариство пішло на компроміс, дозволивши "вживання галицької (тобто української) мови в окремо призначених Вченим комітетом з'їзду засіданнях..." На такі виступи допускалися не більше 25 делегатів з'їзду. Питання набуло громадсько-політичного резонансу; у російській пресі була розгорнута інспірована ідеологічними ревнителями існуючого режиму, кампанія "обурення" і ворожих випадів супроти української мови взагалі і її вживання на XI АЗ зокрема.

Показовою в цьому плані виявилася позиція тодішнього декана історико-філологічного факультету Університету св. Володимира Т.Д.Флоринського, який категорично виступив проти допущення на з'їзд "українського діалекту", підтвердивши свою позицію, викладену у листопадовому номері "Університетських известій" за 1898 р.: "Прагнення сучасних галицько-русських діячів піднести малоруське наріччя на рівень мови викладової (у середній івицькій школі), наукової, публіцистичної і суспільної не виправдовується філологічними підставами, ні практичними міркуваннями... Треба визнати явище негативним"¹². Позицію Т.Д.Флоринського щодо недопущення на археологічний з'їзд доповідей українською мовою підтримав і ректор університету Ф.Фортинський, фахівець з історії західних слов'ян.

Зрештою, українські вчені з Галичини на XI АЗ не приїхали, іхні 23 реферати залишилися не виголошеними, що суттєво знищило його науковий рівень¹³. Слов'ян Габсбурзької імперії у Києві представлювали лише два учених із Боснії – К.Хорман і Ч.Трухелька, словенець М.Мурко та делегати Чеської академії Л.Нідереле і Ю.Полівка.

Роботу загального засідання XI АЗ започаткував виступ голови з'їзду граф. П.С. Уварової "Про викладання археології в російських університетах". Зважаючи на велике значення, якого на той час набула археологія, доповідачка запропонувала звернутися до уряду з проханням про запровадження в університетах кафедр археології і не лише російської, але й усіх народностей, що повинно було мати вплив на розвиток вітчизняної культури. П.С.Уварова наголосила на потребі створення комісії для обговорення і складання необхідних для викладання археології програм та видання методик із різних галузей археології із залученням до цієї роботи наукових товариств¹⁴.

П.С. Уварова

О.І. Маркевич

Другу проблему загального значення було піднято проф. О.І. Маркевичем у доповіді "Про збереження старовинних пам'яток". Зв'язок між цими питаннями очевидний: належне ставлення до пам'яток давнини може бути досягнуте за умови поширення знань про них. Проект Маркевича О.І. передбачав, насамперед, збір даних про пам'ятки, які невідкладно потребували охорони, і при наявності таких – встановлення охоронного нагляду за ними з боку різних наукових товариств та місцевих органів влади. Фактично це був проект збереження пам'яток старовини в Російській імперії. На жаль, офіційні особи не звернули на нього належної уваги.

Особливу увагу членів з'їзду привернуло питання про організацію архівної справи у країні, яке було актуальним і на попередніх з'їздах. На XI АЗ з доповіддю "Централізація державних

архівів Західної Європи у зв'язку з архівною реформою в Росії" виступив Д.Я. Самоквасов – керуючий Московським архівом міністерства юстиції. Його внесок у теорію і практику архівної справи досить значний. Учений підійшов до визначення принципів ключового поняття архівного фонду, комплексу документів, що історично сформувався, розробив і застосував методику пофондового опису (інвентаризації з довідковими вказівниками) архівних матеріалів. У грудні 1898 р. Д.Я. Самоквасову було доручено скласти звіт основних положень архівної реформи в Росії за проектами комісії 1873 та 1892 рр. У зв'язку з цим на початку 1899 р. він виїхав до Німеччини, Бельгії, Франції, Італії та Австрії. Повернувшись із відрядження, учений представив XI АЗ проект реорганізації архівної справи у Росії, який дістав схвалну оцінку його учасників. На основі цих матеріалів у 1902 р. Д.Я. Самоквасов видав до наступного XII АЗ в Харкові книгу "Архівна справа в Росії"¹⁵.

До кола загальних питань слід віднести і доповідь М.В. Довнар-Запольського про діяльність губернських архівних комісій за попередні три роки (на побажання попереднього Х АЗ у Ризі у 1896 р.). Доповідач відзначив, що, незважаючи на назву "архівних", комісії все більше набувають характеру місцевих органів, у яких зосереджується вивчення минулого окремих регіонів у різних аспектах. Саме вони мають можливість детального дослідження того чи іншого питання місцевої історії, без чого не можливі подальші узагальнення. Із цієї доповіді зрозуміло, наскільки різnobічною була робота цих комісій – розгляд справ місцевих архівних установ, археологічні обстеження і поповнення знахідками зібрань місцевих музеїв, охорона пам'яток давнини, публікація вчених праць та історичних джерел, влаштування публічних читань краснавчого спрямування. З'їзд прийняв рішення просити уряд виділити всім комісіям щорічну субсидію в розмірі 1500 крб.

Важливим надбанням археологічних з'їздів стали зводи археологічних матеріалів, без яких важко було зорієнтуватися у величезній масі знахідок, кількість яких збільшувалася відновідно до проведення подальших розкопок. Такого роду зводи у вигляді археологічних карт або реєстрів старожитностей того чи іншого регіону були вкрай необхідними для введення до наукового обігу нових джерел. Найчастіше до археологічних з'їздів готувалися саме археологічні та історичні карти. Зокрема, на XI АЗ були представлені: "Археологічна карта Волинської губернії" проф. В.Б. Антоновича із зазначенням 1105 пам'яток; "Археологічна карта Поділля" священика С. Сіцінського, складена на основі друкованих і рукописних джерел та повідомлень волосних статистичних комітетів 1873 р.; "Історична карта Чернігівської губернії до XVI ст.", підготовлена проф. П.В. Голубовським та Е.О. Кивицьким. Для зручності остання поділена на дві самостійні карти: одна охоплює давній період до 1300 р., друга – від 1300 р. до початку XVI ст.

Окрім карт до XI АЗ були підготовлені огляди різного роду старожитностей на основі розвідок та обстежень певних регіонів. Так, В.Г. Ляскоронський, провівши за дорученням підготовчого комітету з'їду розвідки в Посуллі, зробив повідомлення "Про городища, довгі (змієві) вали і кургани в басейні р. Сули", у якому виклав характеристику обстежених пам'яток. Городища доповідач поділив на кілька категорій. Першу з них, на його думку, складають круглі болотяні городища, влаштовані в низовинах, на природніх та штучних підвищеннях. До другої категорії належать круглі у плані городища, розташовані на відрогах корінних берегів. Третю категорію представляють городища з потужною системою укріплень, а подекуди навіть з рядами концентричних валів та ровів. Четверта категорія – городища, що є залишками літописних міст. Дослідник уперше підготував детальний опис ще одного типу маловідомих на той час археологічних пам'яток – змієвих валів Середнього Подніпров'я, поширеніх у Лівобережній Україні¹⁶.

Подібні огляди археологічних пам'яток, невеликих за територією районів, підготували проф. Житинський "Знахідки кам'яного віку в басейні р. Стир", С. Гамченко "Розкопки в басейні ріки Случі", К. Мельник "Розкопки в землі лучан 1897 та 1898 рр.".

Реферати, зачитані на засіданнях відділення з'їзу, були різними за обсягом, мали як конкретний, так і узагальнюючий характер.

Найбільш результативними виявилися засідання відділу первісних старожитностей, де було заслухано 26 рефератів. Особливу увагу привернула доповідь В.О. Городцова "Про необхідність вироблення номенклатури і системи опису доісторичної кераміки", у якій дослідник порушував питання вироблення метод-

В.Г. Ляскоронський

дики опрацювання найбільш масової категорії археологічних знахідок. Учений запропонував розроблені ним зразки табличної класифікації керамічного матеріалу, у яких різні види орнаментації зведені у певну систему.

У загальнюючий характер мав реферат проф. В.Б. Антоновича – "Про кам'яний вік у Волинській губернії", у якому автор підсумував результати археологічного дослідження епохи каменю на Волині й окреслив їхні перспективи на майбутнє. Трунтовністю відзначався реферат проф. Е.Р. фон Штерна "Значення керамічних знахідок для культурної історії чорноморської колонізації". Автор зазначив, що поряд із історичними даними, не завжди однозначними, а також написами і монетами, велике значення для з'ясування питання колонізації чорноморського узбережжя мають керамічні вироби. На той час достатньо добре була вивчена кераміка класичного світу, але значного удосконалення потребувала класифікація візантійської, арабської, італійської кераміки.

В.В. Хвойка

О.М. Покровський

М.С. Бранденбург

На XI АЗ В.В. Хвойкою та О.М. Покровським уперше було зроблене повідомлення про розкопки поселення в с. Трипілля на Київщині, що згодом дало назву окремій археологічній культурі, всесвітно відомій у наш час. Цікавим, хоча і дискусійним виявився реферат М.С. Бранденбурга "Аборигени Київського краю", основою для наукових висновків якого

стали матеріали розкопок київських курганів.

Детальний опис курганного похованального обряду на Волині було представлено у рефератах В.Б. Антоновича, К.М. Мельник, С.С. Гамченка.

Значна увага членів з'їзду була приділена питанням історичної топографії, особливо пам'яток княжої доби. Проф. В.Б. Антонович визначив місце знаходження літописних міст Шумська та Пересяпніці. О.І. Бунін, поставивши питання: "де знаходилися міста Липецьк і Воргол, а також інші міста, згадані в літописі під 1283–84 рр.?", застеречив існуючі на той час гіпотези вчених і вказав на городище за 20 верст на південь від міста Суми, як на місце давнього Липецька, а з Ворголом він пов'язав городище за 2 версти від м. Вор-

гол Глухівського повіту. П.І.Троїцький у рефераті "Давнє місто Лопосня, його місцезнаходження і пам'ятки" навів археологічні дані, які підтвердили припущення М. Погодіна, про те, що місто Лопосня належало чернігівським князям і розташовувалося на березі р. Оки, поблизу гирла р. Лопосні, де знаходилося давньоруське городище.

Проф. П.О.Лошкарьов дав пояснення церковним старожитностям м. Чернігова за підготовленими ним планами і фотознімками. В.М.Ніколаєв докладно висвітлив стан Великої церкви Києво-Печерської Лаври після її поновлення у 1730-1777 рр.: внаслідок робіт в інтер'єрі храму все, навіть штукатурка, було відновлено і нічого не відішло із старожитностей.

Рефератів, які стосувалися суто історичних тем і мали відношення до півдня Росії, було небагато. Більшість із них присвячувалася козаччині. Д.І. Яворницький у рефераті "До питання про число, порядок і топографію запорозьких січей за новими даними" спробував розв'язати деякі спірні питання стосовно цих старожитностей. Свій виступ він завершив повідомленням про розпочате ним видання "Джерел для історії запорозького козацтва від середини XVII і до кінця XVIII ст.", яке мало стати, на його думку, "кращим пам'ятником славному ми-нулюму Запорожжя". Реферат В.І.Щербини "Останні сліди козацтва у Правобережній Україні" змальовував історію козацтва другої половини XVIII ст. Реферат О.В.Половцева "Про малоросійських козаків на французькій службі у 1646 р." подавав етюд з історії козацтва, коли козаки-добровольці взяли дійову участь в облозі м. Дюнкерка.

Особливу увагу членів з'їзду привернула доповідь Ф.Д.Ніколайчука "Початок і зрост Полтавської Вишневеччини за даними Литовської Метрики", яка містила багато нового і важливого для висвітлення проблем польської колонізації не лише Лівобережної, але й Слобідської України. Крім того, дослідник оприлюднив нові дані про запровадження та характер магдебурзького права в містах України.

Плідною була робота археографічного відділу XI АЗ, спрямована на реформування архівної справи та підготовку архівного законодавства відповідно до вимог того часу. Більшість доповідачів акцентували увагу з'їзу на занедбаності архівів різних установ, їх матеріальних нестатках, фактах знищення надзвичайно цінних у науковому відношенні архівних матеріалів, що вказувало на необхідність швидкого вироблення основних принципів архівного законодавства відповідного тогочасним потребам архівної справи. Про проект архівної реформи Д.Я. Самоквасова, схвалений з'їздом, ми вже згадували. З пропозицією про відкриття у Харкові центрального архіву виступив Д.І.Багалій. Він відзначив, що за багато років при Харківському університеті поступово утворився великий архів,

Д.І. Багалій

який складався з Чернігівського, Полтавського та Харківського відділів і набув усіх ознак центрального, але не мав відповідного статусу. Проаналізувавши матеріали архіву, вчений одночасно застеріг від можливості втрати його через байдужість та невігластво місцевих владетель. За його пропозицією з'їзд прийняв рішення звернутися до уряду із клопотанням про відкриття центрального архіву в Харкові. Особливе зацікавлення викликала доповідь І.М.Камініна "Про волинські та подільські архіви".

Не будемо спинятися на огляді рефератів, що стосувалися церковних старожитностей, мови та письма, оскільки вони мали суто конкретний характер. Зазначимо лише, що на XI АЗ етнографія була представлена дуже бідно, і це викликало розчарування присутніх і загальне сподівання на те, що наступні з'їзди будуть репрезентативнішими у цьому плані. Ці сподівання віправдалися вже на наступному XII АЗ в Харкові, який сконцентрував найновіші досягнення тогочасної етнографії, дав наукову оцінку зібраному і широко представленому етнографічному матеріалу.

Серед рефератів, присвячених пам'яткам мистецтва, відзначалася робота П.О.Лошкарьова "Церкви Чернігова і Новгород-Сіверського", а також доповідь М.П.Істоміна "Фрески XVII–XVIII ст. у храмах та костюлах Південно-Західної Росії Й відлуння давнини у них".

Під час роботи з'їзду діяли дві виставки – перша у приміщенні Університету св. Володимира, де відбувалися його засідання, друга відкрилася дещо пізніше, – у залах музею старожитностей та мистецтва. Експозиція виставки в університеті мала кілька відділів: відділ кам'яного віку, епохи бронзи, скіфських пам'яток, старожитностей епохи переселення народів та слов'янських, у т. ч. і княжої доби. Крім археологічної виставки в університеті, у приміщенні центрального архіву була організована виставка рукописів та стародруків. Експонувалося 190 рукописів, які мали відмінності в палеографії. Стародруки репрезентували зразки друку всіх південно-руських друкарень з XVI по XIX ст. Особливий інтерес становили примірники "Апостола" Івана Федорова і "Зерцало Богословія", видруковане у 1618 р. в Почаєві Кирилом Транквілюном.

У бібліотеці університету бібліотекарем В.О.Кордтом була влаштована картографічна виставка, яка вражала багатством експонатів (1127 одиниць). Крім карт, що належали університету, на виставці експонувалися карти від 32 установ і приватних осіб. Зібраний матеріал ділився на такі відділи: Московська держава, Західна і Південна Росія, Азіатська Росія. Велику цінність становили карти другої половини XVII ст., які склав де Боплан, надіслані для виставки Одеським товариством історії і старожитностей.

Більшість колекцій виставки детально описана в "Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду в Києві," у якому опис первісних старожитностей склала К.М.Мельник, церковних – проф. Ф.І.Титов, ікон – М.П.Істомін, класичних пам'яток – проф. Ю.О.Кулаковський, історичних старожитностей – проф. В.З.Завітневич та В.І.Щербина, карт – В.О.Кордт, рукописів і стародруків – І.М.Каманін¹⁷.

У новому приміщенні музею Київським товариством старожитностей та мистецтв була влаштована ще одна виставка з колекції самого товариства та прива-

тніх колекцій В.В. Хвойки, Б.І. Ханенка, М.П. Чернеєва, Ф.Ф. Кундеревича, В.В. Тарновського.

Також членам з'їзду для огляду були запропоновані експозиції музеїв Київської духовної академії, приватних музеїв Б.І. і В.М.Ханенків, І.А. Хойновського, ризниці місцевих храмів та монастирів.

Екскурсійна програма передбачала огляд Києва з поясненнями В.Б. Антоновича та М.І. Петрова, відвідання Лаври і Видубицького монастиря під керівництвом В.З. Завітневича, поїздку до сіл Китаєво та Гребені для огляду курганів і поселень, розкопаних до з'їзду В.В. Хвойкою.

XI АЗ прийняв рішення про проведення наступного XII АЗ у 1902 р. у м. Харкові.

Б.І. Ханенко

4. XII Археологічний з'їзд (Харків, 1902)

У літку 1899 р. у Москві було створено підготовчий комітет з організації XII АЗ у Харкові, який запропонував для обстеження до з'їзду сформувати район з Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської губерній, північної частини Таврійської і областей Війська Донського та Війська Кубанського. Це досить великий район, територія якого близько географічно і здавна мали історичні зв'язки.

Безпосередньо роботою з організації з'їзду займався Харківський підготовчий комітет, очолений професорами місцевого університету Д.І.Багалієм (голова), С.К.Редіним (секретар і скарбник), М.Ф.Сумцовим.

Оскільки XII АЗ відрізнявся від попередніх масштабною, добре організована підготовкою, що і забезпечило йому великий успіх, варто ширше розглянути діяльність Харківського відділення підготовчого комітету.

Вагомий внесок у підготовку та проведення з'їзду здійснив безпосередньо голова підготовчого комітету, видатний діяч вітчизняної науки, відомий історик Дмитро Іванович Багалій, який надзвичайно багато зробив для вивчення та використання місцевих пам'яток, особливо в галузі історії Слобідської, Лівобережної та Південної України XVII–XVIII ст., історіографії та джерелознавства, археології та історичної географії. Праці вченого, присвячені місцевій історії (а їх більше сотні) стали завершенням певного періоду історико-краєзнавчих досліджень, розпочатих у Харківському університеті ще у 30–40-і рр. XIX ст. У 1884 р. на VI Археологічному з'їзді в Одесі Д.І.Багалій виголосив відому доповідь "Про нові виявлені матеріали з історії Лівобережної України". Надалі вчений брав участь у роботі всіх наступних археологічних з'їздів, аж до останнього, XIV 1911 р. у м Новгороді. Йому належить ідея використання археографічних матеріалів як джерела археології. Надзвичайно важливим для свого часу був складений Д.І.Багалієм "Звід археологічних пам'яток Харківської губернії"

у вигляді спеціальної археологічної карти та пояснювального тексту до неї, що дозволяло орієнтуватися в місцевих старожитностях і давало можливість розпочати їх наукове вивчення, тому цілком закономірно, що харківське відділення підготовчого комітету очолив саме Д.І.Багалій.

Секретарем підготовчого комітету було обрано відомого знавця історії Слов'янської України, її церковних пам'яток та історичних старожитностей, громадського діяча, професора кафедри історії та теорії мистецтва Харківського університету Єгора Кузьмича Редіна. Його внесок у підготовку та проведення самого з'їзду важко переоцінити. Виключно важливе значення має підготовлений ним каталог виставки XII Археологічного з'їзду. Її матеріали стали основою для відкриття після завершення з'їзду відділів церковно-історичних та первісних старожитностей в університетському музеї, завідуванню яким учений присвятив останні 15 років свого життя¹⁸.

Харківський підготовчий комітет виробив спеціальні програми збирання старожитностей і відомостей про них, мав тісні контакти з комітетами та комісіями в інших містах, влаштував серію екскурсій з метою збирання матеріалів, провів розкопки низки археологічних пам'яток.

Одним із основних напрямків роботи підготовчого комітету було вироблення програм для одержання відомостей про старожитності та збирання речей для організації виставки на з'їзді. У підготовці програм брали безпосередню участь члени Харківського історико-філологічного товариства, які сприяли видрукуванню 5 тис. примірників програм та їх поширенню серед народних чинителів, священиків, краснавців, земств. Це суттєво активізувало збиральницьку діяльність на місцях. Надійшло більше тисячі відповідей на анкети та листи-запити про старожитності України. Також це викликало інтерес до дослідницької роботи, слугувало введенню до наукового обігу численного фактичного матеріалу, публікація якого стала важливим доробком у розвитку історичного краснавства.

На третьому засіданні підготовчого комітету (березень 1900 р.) було прийнято звернення до Ніжинського історико-філологічного товариства (НІФТ) із запрошенням до участі в роботі. А вже у травні 1900 р. НІФТ організувало археологічну комісію, до складу якої увійшли М.М.Бережков, М.І.Ліляєв, В.К.Піскорський, М.Сперанський та ін. Основні напрями її роботи визначалися програмами підготовчого комітету, які за ініціативою НІФТ були опубліковані у місцевій пресі. Практично на всіх засіданнях товариства розглядалися питання підготовки до XII АЗ (1900–1902), а у 1903 р. було надруковано детальний звіт про його діяльність, підпорядковану XII АЗ. Комітет видав два томи своїх праць, у яких відображені всі сторони його наукової діяльності¹⁹.

За завданням НІФТ було проведено археологічні польові дослідження на території Чернігівської губернії (М.І.Ліляєв, С.О.Гатцук, П.П.Яневський), а здобуті матеріали передано для виставки у Харкові. Етнографічні матеріали були презентовані записами народних пісень Гани Барвінок, описом обрядів В.І.Спаського, фотоальбомом етнографічних типів населення Чернігівщини О.М.Малинки. До того ж було отримано відомості про 150 церковних споруд з описом творів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, що зберіга-

лися в них²⁰. Голова НІФТ професор Добіаш систематично звітував про діяльність товариства, спрямовану на підготовку XII АЗ на засіданнях підготовчого комітету²¹. Сам же досвід організації краєзнавчих досліджень був використаний уже через кілька років у зв'язку з проведеним 1908 р. XIV АЗ у Чернігові.

До участі в роботі підготовчого комітету були запущені також і члени Історичного товариства Нестора-літописця (далі – ІТНЛ) при Київському університеті св. Володимира, які були організаторами та учасниками майже всіх попередніх археологічних з'їздів. На засіданні ІТНЛ 28 грудня 1899 р. було розглянуто питання про кандидатури та пропозиції для розгляду підготовчим комітетом XII АЗ у січні 1900 р. у Москві (О.І. Соболевський, С.Т. Голубев, В.І. Кордт). Делегатами самого з'їзду було обрано В.Б. Антоновича, М.Ф. Біляшівського, В.З. Завітневича, О.І. Левицького, В.Г. Ляскоронського, К.М. Мельник, Г.Г. Павлуцького, О.І. Степановича, Б.І. Ханенка, М.М. Ясинського. Усі вони активно сприяли організації і проведенню з'їзду, безпосередньо здійснювали обстеження старожитностей на місцях. В.Б. Антонович передав Харківському підготовчому комітету матеріали своїх спостережень з археології Чернігівської губернії та надав допомогу у складанні археологічної карти Харківської губернії. К.М. Мельник провела дослідження городищ поблизу с. Ніцаха на р. Псел (сучасна Сумська), матеріали яких були експоновані на виставці. О.М. Лазаревський передав на етнографічну виставку власну колекцію дитячих іграшок.

Участь членів ІТНЛ в організації та проведенні XII АЗ у Харкові засвідчила тісні наукові зв'язки українських істориків, а також стала одним із чинників розвитку історичного краєзнавства в Україні.

Прагнучи охопити дослідженнями якомога більшу територію та залучити до роботи XII АЗ широке коло дослідників інших регіонів, Харківський підготовчий комітет створив два відділення у м. Новочеркаську (голова А.М. Греков) та у м. Катеринодарі (голова В.М. Сисоев) за безпосередньою участі військових наказних отаманів Донського (К.К. Максимович) та Кубанського (Л.Д. Малама) війська²². Робота комітетів не лише пожвавила дослідження цих регіонів, а й відкрила нові та інші напрямки. Насамперед це стосувалося археологічного дослідження Донського краю, багатого пам'ятками, особливо курганами. Проте систематичних розкопок, за винятком дослідження Цимлянського і Дивногорського городищ, тут не проводилося. Створення відділення підготовчого комітету у Катеринодарі дало можливість поставити питання про необхідність організації історичного та етнографічного (тобто краєзнавчого) музею на Кубані.

Основними напрямками діяльності Новочеркаського та Катеринодарського відділень підготовчого комітету були: 1) видання програми для збирання відомостей про старожитності; 2) складання археологічних карт області Війська

М.Ф. Біляшівський

Донського; 3) збирання старожитностей для виставки; 4) проведення розкопок курганів.

Подібні завдання ставилися і перед статистичними комітетами Курської, Воронезької, Полтавської, Чернігівської губерній, де були створені спеціальні комісії з підготовки XII АЗ з числа відомих дослідників, місцевих краєзнавців. Так, до складу Полтавської комісії поряд із членами Імператорського Московського археологічного товариства І.А.Зарецьким та М.О.Русовим, увійшли добре знаний в Україні етнограф В.І.Василенко, краєзнавці Л.В.Падалка, П.М.Дубровський, М.К.Сосновський та ін.

Розглядаючи діяльність підготовчого комітету XII АЗ, зазначимо, що одним із основних його завдань було вироблення програм збирання відомостей про старожитності, які надалі стали вагомим внеском до методичних зasad історичного краєзнавства. Таких головних програм було чотири:

- для збирання відомостей з первісних старожитностей;
- для збирання відомостей з старожитностей історичних;
- для збирання відомостей з церковних старожитностей;
- для збирання етнографічних предметів.

Зауважимо, що зазначені програми не мали догматичного, обов'язкового характеру: у них увага акцентувалася на першочергових завданнях дослідження та збереження старожитностей. Разом із тим, відділенням та комісіям надавалось право доповнень та змін тих чи інших положень згідно з місцевими умовами, наявністю наукових сил та коштів.

До збирання, вивчення і публікації фольклорно-етнографічних та інших історико-краєзнавчих матеріалів, крім науковців, були залучені місцеві краєзнавці, учителі, священики, інші представники інтелігенції 13 сучасних областей України (Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Полтавської, Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської) та Криму і чотирьох південноросійських (Курської, Воронезької, Білгородської, Ростовської), а також нинішніх Краснодарського та Ставропольського країв Російської Федерації.

Із запропонованих, найкраще підготовленою (навіть із сучасного погляду) як у методичному, так і в описовому плані, виявилася етнографічна програма. Це пояснюється тим, що Харківський університет на той час вже був добре відомий своїми етнографічними дослідженнями завдяки працям професорів П.С. та О.Я. Єфименків, М.Д.Сумцова, Д.І.Багалія та ін. Найвизначніша з них – "Сучасна малоросійська етнографія" М.Ф.Сумцова, видана у 1893 та 1897 pp.²³.

Збирачі матеріалу мали повну свободу у виборі предметів залежно від особистих уподобань і місцевих умов. Програма зі збирання етнографічних старожитностей для виставки не вимагала особливої описовості, проте до кола спостережень, вивчення та збору можна було віднести додаткові дані.

При збиранні предметів увага в першу чергу, зверталася на ті з них, які ще зберегли риси архаїчного побуту (наприклад, на кам'яні та дерев'яні знаряддя при переважанні залізних), а також які відзначалися художнім рівнем (вишивки, писанки, різьблення по дереву, гончарні вироби тощо).

Не вдаючись до повного наведення програми, визначимо лише основні категорії предметів, які пропонувалися для виставки. Переважно вони відображали трудову діяльність, а саме: землеробство, бджолярство, мірошництво, рибальство, мисливство, гончарство, народні промисли, тогочасну народну механіку, медицину. Окремо виділялися матеріали, пов'язані з поселенням та житлом (місце розташування, план поселення, господарський двір, конструктивні особливості будівель, їх декоративно-художнє оздоблення, житло та його інтер'єр). Не лишився поза увагою дослідників одяг, прикраси, килими, вишивки, дитячі іграшки, обрядова йжа тощо. Також пропонувалося додати карти: географічні, етнографічні, промислові, шкільні та інші, портрети місцевих дослідників старожитностей і народного побуту²⁴.

З ініціативи відомого українського вченого-історика, фольклориста і літературознавця професора Університету св. Володимира М.П.Дашкевича було поставлено питання про необхідність включення до програми етнографічних досліджень вивчення природи, побуту та репертуару українського кобзарства й лірництва. Були розроблені окремі програми про кобзарів та лірників, виконання яких забезпечило б створення джерельної бази не лише про них, а й про усну народну творчість у цілому. У доповіді А.В.Ветухова "Короткий огляд рукописного етнографічного матеріалу", поданій підготовчому комітету, відзначалося, що оргкомітет мав у своєму розпорядженні великий обсяг текстів народних пісень, казок, прислів'їв, заговорів, легенд, повір'їв із різних районів теперішніх Харківської, Сумської, Полтавської областей²⁵.

На виконання програми про кобзарів та лірників на засіданнях підготовчого комітету було заслушано доповіді Є.Криста "Кобзарі та лірники Харківської губернії", С.Маслова "Лірники Полтавської і Чернігівської губернії", П. Тиховського "Кобзарі Харківської губернії"²⁶. Крім названих програм етнографічного характеру, з часом підготовчий комітет підготував ще одну – для збирання писанок і свідчень про них.

Програма збирання історичних старожитностей включала великий перелік питань з історії кожного населеного пункту (походження назви, час виникнення, хто були перші поселенці, які події пов'язані з поселенням, хто з видатних осіб тут проживав тощо). Значна увага приділялася предметам старовини, які могли зберігатися у приватних зібраннях (стародруки, ікони, картини з місцевими краєвидами, фамільні портрети історичних діячів XVII, XVIII і першої половини XIX ст., колекції монет, зброї, давніх мір ваги, об'єму і т. п.). Окремо наголошувалося на необхідності фіксації давніх назв місцевостей, урочищ, дір поблизу населених пунктів. Конкретне виконання програми знайшло відображення у доповідях та повідомленнях учасників самого з'їзду та публікаціях праць підготовчого комітету.

Програма для збирання церковних старожитностей передбачала як загальні відомості про церковні споруди та кладовища (коли збудовано, на які кошти, місце розташування, кому належить – громаді чи власнику села, хто похований у склепах і т. п.), так і предметні: архітектура церковних і монастирських будівель; іконописання; металеві вироби культового призначення, гаптоване церковне начиння, скульптура і різьблення; церковні книги та рукописи. І хоча вона

була розрахована на священнослужителів, проте багато відомостей зібрали і місцеві краєзнавці.

З метою обстеження церковних старожитностей на місця досить часто відряджалися члени підготовчого комітету та зачлені до його роботи фахівці (А.С.Лебедев, Є.К.Редін, І.П.Шелков, М.І.Алякритський та ін.), про що доповідалося майже на кожному засіданні підготовчого комітету у Харкові. Усі губернські консисторії надіслали матеріали з програмами.

Публікації із фаховим аналізом церковних старожитностей згодом увійшли до видань XII АЗ. У них автори, як правило, торкалися і проблем мистецтвознавчого та палеографічного характеру конкретних пам'яток (доповіді Є.К.Редіна, М.Г.Халанського). Прикметно, що палеографічний аналіз М.Г.Халанського дозволив розвійти місцевий міф про могилу одного з персонажів "Слова о полку Ігоревім", введений до наукового вжитку В.Пассеком²⁷.

Спеціальна програма про архіви була адресована до місцевих осередків, які б узяли на себе роботу з дослідження та впорядкування губернських та інших архівів на місцях.

Археологічна програма, прийнята вже на третьому засіданні підготовчого комітету, мала на меті збір матеріалів про всі відомі на той час археологічні старожитності (місцевонаходження, стоянки, городища, кургани, петрогліфи, кам'яні баби, скарби), але поза увагою залишилися пам'ятки виробництва (крем'яні таrudні копальні, майстерні, гончарні горни і т. п.). Особлива увага зверталася на топографічні прив'язки та стан збереження пам'яток²⁸.

До збирання відомостей про археологічні пам'ятки підготовчим комітетом були зачленені і губернські духовні консисторії. Вони розсидали програми місцевим священнослужителям і вимагали відомостей не лише про наявність "старих" церков та церковних старожитностей, а й старожитностей узагалі (городища, кургани, кам'яні баби тощо). На підготовчий комітет та його відділення від самого початку їхньої роботи покладалося проведення систематичних розкопок і обстежень археологічних старожитностей, а також складання археологічних карт губерній на кошти Московського та Харківського підготовчих комітетів.

Значну допомогу у виконанні археологічної програми з'їзду й утвердженні зasad професійної археології надало Московське археологічне товариство та Московський підготовчий комітет XII АЗ, які фінансували частину польових досліджень та відрядили у Харківську губернію видатного вченого, одного із фундаторів вітчизняної археологічної науки В.О.Городцова. Велику допомогу місцевим археологам у складанні археологічних карт і проведенні польових робіт надали добре знані вчені Д.Я.Самоквасов та В.Б.Антонович. Саме з підготовкою XII АЗ фактично розпочалися польові археологічні дослідження не лише в Харківській губернії та прилеглих до неї регіонах (сучасна Курська, Воронезька, Орловська області), а також областях Війська Донського та Кубанського.

Харківський підготовчий комітет систематично заслуховував на своїх засіданнях повідомлення про виконання археологічної програми та наукові доповіді. Яскравим підтвердженням цього є сам факт того, що на 20 із 24 засіданнях комітету слухалися питання археології.

Серед виголошених на засіданнях комітету доповідей високої оцінки заслужують розвідки професора Ю.І.Морозова "Про городища Харківської губернії", Г.С. Чирникова "Про кам'яні баби Харківської губернії", проф. М.Катанова і Д. Айналова "Східні металічні люстери з Харківської та Катеринославської губерній". Я.І. Смирнова "Про бронзового водолія з Харківської губернії", а також науковий звіт проф. В.О. Городцова про дослідження курганів в Ізюмському повіті Харківської губернії²⁹.

Огляд археологічних досліджень, проведених у ході виконання археологічної програми з'їзду та матеріали підготовчого комітету свідчать про початок систематичного вивчення археологічних пам'яток Слобідської України та суміжної з нею Полтавщини на основі дійсно наукової методики. Завдяки здобутим матеріалам вдалося значно розширити джерельну базу дослідження давньої історії України, що дозволило багато в чому переглянути усталені уявлення про її найдавніше минуле й окреслити напрямки подальших наукових пошуків.

Урочисте відкриття XII Археологічного з'їзду відбулося 15 серпня 1902 р. у приміщенні актового залу Харківського університету у присутності вищих посадових осіб Харківської губернії, численних представників інтелігенції Харківщини, духовенства і делегатів.

Актуальними і на сьогодні є слова із привітання з'їзу попечителя Харківської учбової округи М.М. Олексієнка: "Народ, який шанує минуле, бережливо і з любов'ю відноситься до історичної спадщини, має право називатися культурним народом. Археологія відіграє велику роль у формуванні національної самовідомості, національної гідності..."

З'їзд працював протягом 13 днів – з 15 по 27 серпня за участю 264 делегатів із більшості губерній Росії. Загальна ж кількість учасників сягала 400 чол. Серед них були фахівці з археології, етнографії, історії, мистецтвознавства, археографії, лінгвістики, архівної справи та краєзнавці-аматори. 18 і 25 серпня відбулися наукові екскурсії до археологічних пам'яток поблизу Харкова – на Салтівське та Донецьке городища. Окрім пленарних засідань працювали відділення:

- первісних старожитностей – голова проф. М.І. Веселовський;
- історико-геологічне й етнографічне – голова проф. М.Ф. Сумцов;
- пам'яток мистецтва та мальства – голова проф. Є.К. Редін;
- господарських, домашніх, юридичних і військових пам'яток – голова проф. Д.І. Багалій;
- церковних старожитностей – голова проф. О.М. Покровський;
- пам'яток мови та писемності – голова проф. Є.Ф. Карський;
- класичних старожитностей – голова проф. Е.Р. Штерн;
- слов'янських старожитностей – голова проф. М.С. Дринов;
- археологічне – голова проф. А.О.Лебедев;

В.О. Городцов

M.I. Веселовський

окремих монет Харківської губернії, повідомлення В.О.Бабенка про дослідження археологічного комплексу поблизу с. Верхній Салтів, що згодом став еталонною пам'яткою салтово-маяцької археологічної культури, доповідь О.Ф. Музиченка "Спостереження з народної творчості кримських болгар" та ін.

Другий відділ з'їзду, який розглядав проблеми історико-географічних і етнографічних старожитностей, одне із своїх шести засідань присвятив проблемі вивчення природи, побуту та репертуару українського кобзарства та лірництва. До його підготовки та проведення було залучено відомого українського письменника Гната Хоткевича, вже добре знаного на той час майстра-байгура зі дзвінами, присвяченому українському кобзарству, виступили: М.Д.Сумцов, який наголосив на талановитості народних співаків, розвиненості у них естетичного почуття та здатності віддзеркалювати духовні запити народу; А.М.Краснов, який охарактеризував національну самобутність фольклору кожного народу та способів його виконання; В.В.Іванов із доповіддю "Артилі сліпих, їх організація і сучасне становище."

Після обговорення доповідей відбувся концерт, у вступному слові перед яким Гнат Хоткевич окреслив історичні корені кобзарства, етапи його розвитку та сучасне становище кобзарів, які зазнавали утисків від влади по містах і селах. Потім він сам продемонстрував техніку гри на бандурі і лірі та її особливості у різних регіонах України. Учасниками концерту були найвідоміші кобзарі Лівобережжя: Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Іван Кучеренко, Самсон Веселій, Іван Нетеса, Петро Древченко, Іван Зозуля, Павло Гащенко та лірник Ларізон. Особисто Гнат Хоткевич виконав твір-думу "Буря на Чорному морі" про Олексія Поповича.

Концерт мав величезний успіх і резонанс, публіка була в захваті, газети широко описували цю подію. На заключному засіданні з'їзду прийняв ухвалу клопотатися перед міністром внутрішніх справ про заступництво кобзарям і лірникам. Діставши таке прохання, міністр В.К.Плеве попросив подати йому пояснівальну записку і перелік адрес та імен відомих виконавців. Це стало приводом до видання праші М.Ф.Сумцова "Про заступництво кобзарям і лірникам" та реєстру кобзарів, складеного А.Малинкою.

E.R. Штерн

окремих монет Харківської губернії, повідомлення В.О.Бабенка про дослідження археологічного комплексу поблизу с. Верхній Салтів, що згодом став еталонною пам'яткою салтово-маяцької археологічної культури, доповідь О.Ф. Музиченка "Спостереження з народної творчості кримських болгар" та ін.

Другий відділ з'їзду, який розглядав проблеми історико-географічних і етнографічних старожитностей, одне із своїх шести засідань присвятив проблемі вивчення природи, побуту та репертуару українського кобзарства та лірництва. До його підготовки та проведення було залучено відомого українського письменника Гната Хоткевича, вже добре знаного на той час майстра-байгура зі дзвінами, присвяченому українському кобзарству, виступили: М.Д.Сумцов, який наголосив на талановитості народних співаків, розвиненості у них естетичного почуття та здатності віддзеркалювати духовні запити народу; А.М.Краснов, який охарактеризував національну самобутність фольклору кожного народу та способів його виконання; В.В.Іванов із доповіддю "Артилі сліпих, їх організація і сучасне становище."

Після обговорення доповідей відбувся концерт, у вступному слові перед яким Гнат Хоткевич окреслив історичні корені кобзарства, етапи його розвитку та сучасне становище кобзарів, які зазнавали утисків від влади по містах і селах. Потім він сам продемонстрував техніку гри на бандурі і лірі та її особливості у різних регіонах України. Учасниками концерту були найвідоміші кобзарі Лівобережжя: Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Іван Кучеренко, Самсон Веселій, Іван Нетеса, Петро Древченко, Іван Зозуля, Павло Гащенко та лірник Ларізон. Особисто Гнат Хоткевич виконав твір-думу "Буря на Чорному морі" про Олексія Поповича.

Концерт мав величезний успіх і резонанс, публіка була в захваті, газети широко описували цю подію. На заключному засіданні з'їзду прийняв ухвалу клопотатися перед міністром внутрішніх справ про заступництво кобзарям і лірникам. Діставши таке прохання, міністр В.К.Плеве попросив подати йому пояснівальну записку і перелік адрес та імен відомих виконавців. Це стало приводом до видання праші М.Ф.Сумцова "Про заступництво кобзарям і лірникам" та реєстру кобзарів, складеного А.Малинкою.

Таким чином, при активному сприянні Гната Хоткевича було зроблено важливу справу: після XII Археологічного з'їзду у громадськості було сформовано інший погляд на кобзарство і лірництво, – воно здобули наукову реабілітацію, визнання мистецької значимості, право на існування і вільний розвиток.

Великим надбанням з'їзду була фундаментальна виставка старожитностей, яка згодом стала основою харківського музею старожитностей і мистецтва. Експозиція мала сім розділів: первісних старожитностей, нумізматики, стародруків, давніх рукописів, картографії, церковних старожитностей та етнографії. Про чисельність та дійсну наукову цінність представлених матеріалів свідчить каталог виставки, обсягом близько 900 сторінок, а також виданий вже після закінчення роботи з'їзду альбом виставки³⁰.

Найбільшою популярністю користувалася етнографічна виставка, експонати якої всебічно відобразили матеріальну культуру та побут населення Слобідської України та суміжних районів Лівобережжя, яку газета "Харьковские губернские ведомости" назвала "українським селом". Щодня виставку відвідували більше чотирьох тисяч чоловік – факт вражаючий для сьогодення. Навіть після закінчення роботи з'їзду і закриття всіх інших виставок, етнографічна, враховуючи великий інтерес до неї, продовжувала діяти ще два дні, до 31 серпня 1902 року. Її експонати започаткували етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, фонди якого, за оцінкою відомого етнографа Д.К. Зеленіна, мали велику наукову цінність. Надалі він був реорганізований у Музей Слобідської України ім. Г.С. Сквороди. Очолений фахівцем високого гатунку проф. М.Ф. Сумцовим, музей став важливим науково-дослідницьким та культурно-просвітницьким закладом України, що привертає увагу вітчизняних та зарубіжних учених.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що робота, проведена підготовчим комітетом та самим XII АЗ мала величезне значення для розвитку історичного краєзнавства України в цілому і Лівобережної (її частини) зокрема. З'їзд поглибив інтерес до вивчення місцевої історико-культурної спадщини, активізував археологічні дослідження, внаслідок яких до наукового обігу було введено велику кількість джерельного матеріалу. У період підготовки та проведення з'їзду була виявлена, обстежена та досліджена велика кількість археологічних пам'яток широкого хронологічного спектру: від доби неоліту-бронзи до середньовіччя. Матеріали цих досліджень допомогли виділити давньоюмну, катакомбну, зрубну археологічну культуру епохи бронзи (В.О. Городцов), а також салтово-маяцьку культуру доби середньовіччя. Неможливо перерахувати хоча б коротко всі ці археологічні пам'ятки. Найважливіші серед них всесвітньо відомі. Вони і зараз є предметом вивчення фахівців. Це Донецьке городище поблизу м. Харкова – залишки давньоруського міста Донця, згадуваного у "Слові о полку Ігоревім"; пам'ятка-комплекс із кількох селищ, ґрунтового та катакомбного могильників із городищем-фортецею неподалік від с. Верхній Салтів, пов'язаний з історією Хозарського каганату; найбільше у Східній Європі скіфське городище раннього залізного віку поблизу с. Більськ на Полтавщині.

Важливо і те, що саме робота з'їзду визначила спрямованість подальших наукових пошуків відомих археологів П.П.Єфименка, В.Ф.Безпальчева, В.Г.Лискоронського, Л.В.Падалки, М.О.Макаренка та ін.

Активізація громадської думки, викликана XII АЗ, сприяла виникненню в губернських та повітових містах різних інституцій (як на громадських, так і на державних засадах) з вивчення місцевих старожитностей, а також музеїв. Так, у 1903 р. було створено Полтавську вчену архівну комісію, а у Чернігові (1902) відкрито музей старожитностей ім. В.В.Тарновського. Значно пожвавилася діяльність Чернігівської вченої архівної комісії, особливо в період підготовки до XIV АЗ з нагоди святкування 1000-ліття Чернігова³¹.

Під безпосереднім впливом роботи XII Археологічного з'їзду у жовтні 1906 р. було створено Полтавський історико-археологічний комітет, членами якого стали історики В.О.Пархоменко, І.Ф.Павловський, О.Д.Мальцев, єпископ полтавський Іоанн (І.К.Смирнов) та ін.

Необхідно зазначити, що до опублікованих 1905 р. праць з'їзду увійшли також тексти доповідей і повідомлень, які безпосередньо не заслуховувалися на секціях та пленарних засіданнях, але тематично, хронологічно й організаційно пов'язані зі з'їздом і є органічною частиною його роботи. Оригінальністю тематики і методикою її розробки, досконалістю викладу привертають увагу дослідження К.Альбовського "До початкової історії м. Харкова", рукописного матеріалу І.Катаєва "Опис історії Слобідської України у Московському відділенні Архіву Головного штабу", О.Музиченка "Спостереження за народною творчістю кримських болгар", Д.Багалія "Археологічна карта Харківської губернії", М.Познанського "Одяг українців", М.Плохинського "Іноземці в старій Малоросії"³². Праця М.Плохинського, по суті, є зразком енциклопедичного опису, оскільки містить усі відомості (у т. ч. й супто статистичного характеру) про появу, побут, становище та заняття грецького анклаву на Чернігівщині. Тут подані дані не лише стосовно часу виникнення грецької колонії в Ніжині, її самоврядування, освіти, але й про економічні та деякі інші напрямки її діяльності, зокрема у торгівлі, просвіті, дипломатії. Особливої уваги заслуговує висвітлення історії Ніжинського грецького братства, яке у XVII–XIX ст. суттєво впливало на життя корінного населення. Опубліковані документи (списки ніжинських греків, витяги із судових справ, відомості з митниць та ін.) широко використовуються у сучасних наукових дослідженнях³³.

Науково-організаційні традиції, закладені XII АЗ не відійшли у небуття. Про їхнє відродження свідчить те, що восени 1992 р. у м. Харкові відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція з археології та історії Слобідської України, присвячена 90-річчю XII Археологічного з'їзду, а у жовтні 2002 р. – ювілейна наукова конференція з нагоди 100-річчя XII АЗ у Харкові. У виступах науковців підкреслювався вагомий внесок з'їзду у розвиток краснавства, що на багато років визначив напрямки вивчення минувшини Лівобережної України³⁴.

Місцем проведення наступного ХІІІ АЗ було обрано Катеринослав. Підготовчий комітет ХІІІ АЗ, що розпочав свою роботу в січні 1903 р., встановив правила з'їзду, виробив програму його заняття, означив загальні напрямки пошукових польових досліджень. Спеціально для Катеринославського відділення підготовчого комітету були вироблені програми збирання відомостей про пам'ятки археології, історії, етнографії, церковні старожитності. Із землевласниками Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній було узгоджено питання про дозвіл проводити на їхніх землях археологічні розкопки. На пропозицію підготовчого комітету проф. Харківського університету О.Є.Краснов погодився опрацювати для з'їзду весь етнографічний матеріал; відомий учений картограф В.О.Кордт – картографічний, а М.Ф.Біляшівський – укласти бібліографічний показчик з археології півдня України.

Підготовчий комітет визнав за необхідне підготувати списки документів – джерел для вивчення поміщицьких господарств XVIII – першої половини XIX ст. окремою брошурою були опубліковані спеціальні інструкції і розіслані тисячами примірників до губерній предводителям дворянства, архівним комісіям і приватним особам.

На кошти Московського археологічного товариства здійснено широку програму польових досліджень старожитностей у Полтавській (С.О.Мазаракі, В.В.Хвойка) та Херсонській (К.М.Мельник-Антонович) губерніях. Масштабні обстеження козацьких пам'яток при сприянні місцевих органів влади та меценатів здійснив Д.І.Яворницький. Вивченю пам'яток церковної старовини були присвячені експедиції в Київську і Волинську губернії проф. Г.Г.Павлуцького, Київську, Харківську і Волинську – братів В.М. та Д.М.Щербаківських, П.П.Ділянського – у Полтавську губернію.

Великою заслugoю підготовчого комітету було те, що він зміг залучити до підготовки ХІІІ АЗ всі ті місцеві комітети, які працювали для ХІІ АЗ, що безумовно сприяло успішній роботі з'їзду. Це – Харківське, Київське, Одеське, Донецьке відділення. У Сімферополі функції відділення виконувала Таврійська вчена комісія; у Чернігівській губернії – архівна комісія в м. Чернігові та Історико-філологічне товариство в м. Ніжині; у Полтавській губернії – Полтавська архівна комісія та Церковний історико-археологічний комітет⁵.

Усі названі відділення активно сприяли підготовці ХІІІ АЗ – провели значні пошукові роботи з виявлення та обстеження пам'яток, опрацювали архівні документи, підготували відповіді на питання до з'їзду, здійснили видання праць. Особливо велику роботу було здійснено Катеринославським відділенням, яке очолював великий любитель старовини, губернський предводитель дворянства М.І.Міклашевський. Відділення залучило до справи державні установи, земство, наукові заклади, товариства і широке коло приватних осіб, зацікавлених історією краю. Так, за допомогою статистичного комітету, дирекції училищ, земства і народних вчителів було зібрано надзвичайно великий етнографічний та археологічний матеріал за програмами, розробленими підготовчим комітетом спеціально для Катеринославського відділення. На кошти губернського земства

до з'їзду був виданий "Етнографічний нарис народного побуту Катеринославського краю" В.О.Бабенка. Місцеві поміщики на прохання комітету надали Д.І.Яворницькому право безперешкодно проводити розкопки на своїх землях, забезпечували робочою силою і коштами, а всі знахідки пожертвували Катеринославському музею. За три роки підготовки до з'їзду Д.Яворницький розкопав 103 кургани і городища, знахідки яких поповнили колекцію музею ім. О.Поля. Крім того він об'єднав більшу частину парафій губернії, збираючи для виставки церковні старожитності, підготував до друку 120 українських пісень.

Губернське земство відрахувало 9 тис. 500 крб. на зібрання етнографічного матеріалу, а губернська земська друкарня видрукувала своїм коштом (приблизно 6 тис. крб.) "Праці Підготовчого комітету", усі програми, доповіді, звіти дослідників з архівів Катеринослава, збірник українських пісень, зібраних Д.І.Яворницьким, плани Дніпра Далева і Аронова 1779 р. і 1780 р., особливий збірник досліджень Катеринославщини. І, нарешті, спільно з дворянством, міською владою і повітовим земством було відбудовано до з'їзду музей ім. О. Поля (кошторисна вартість 95 тис. крб).

Наукове товариство Катеринослава опублікувало для учасників з'їзду спеціальний збірник наукових праць історичного, економічного і природничого напрямку, а Вчена архівна комісія присвятила XIII АЗ другий том свого "Літопису". Місцева спархія православної церкви не лише прикрасила виставку з'їзду церковними старожитностями, але й виділила 2 тис. крб. для обладнання музею³⁶.

Велику роботу з підготовки XIII АЗ було здійснено в Чернігівській губернії. Архівна комісія виробила свою, досить детальну програму для збору археологічних, історичних та етнографічних даних, які могли б стати основою для складання археологічної та історичної карти Чернігівщини. Член комісії П.М. Сременко підготував археологічну карту Новозибківського і Сурожського повітів, упорядкував матеріали Глухівського повіту, а С.О.Гатцук – Млинського повіту. Члени Ніжинського історико-філологічного товариства спрямували свої наукові зусилля на опрацювання архіву братства ніжинських греків та грецького магістрату XVIII–XIX ст.

Харківське відділення підготовчого комітету поставилося до підготовки XIII АЗ так само відповідально, як і до підготовки попереднього з'їзду у Харкові. Результати його діяльності знайшли відображення у спеціальному томі "Праць" Харківської комісії з влаштування XIII АЗ в м. Катеринославі, виданому Харківським історико-філологічним товариством за редакцією проф. Є.К.Редіна.

XIII АЗ в Катеринославі розпочав свою роботу 15 серпня і закінчив 22 серпня 1905 р. Внаслідок напруженої політичної ситуації в країні на з'їзд прибуло значно менше учасників – усього 245 (у Харкові було 405). Однак якісний склад учасників форуму, незважаючи на всі побоювання його організаторів, був досить високим. Його презентували 26 професорів і 8 приват-доцентів. Усе зібрання вітало корифея вітчизняної археології, професора В.Б.Антоновича, незмінного учасника всіх з'їздів, починаючи від київського 1874 р. Харківська делегація прибула повністю в тому ж складі, що й на з'їзд 1902 р.

Головою Вченого комітету з'їзду було обрано проф. Д.І.Багалія, секретарями – В.М.Рогожина та Є.П.Трифільєва. Працювало 10 відділень:

- первісних старожитностей – голова Е.Р. фон Штерн;
- старожитностей історичної географії і етнографічних – голова Д.І.Багалій;
- пам'яток мистецтва, нумізматики, сфрагістики – голова Є.К.Редін;
- побуту господарського, домашнього, юридичного, сусільного, військового – голова В.З.Завітневич;
- старожитностей церковних – голова М.В.Покровський;
- пам'яток мови та письма – голова М.І.Петров;
- старожитностей класичних, візантійських, східних та західноєвропейських – голова В.П.Бузескул;
- старожитностей слов'янських – голова Т.Д.Флоринський;
- археографії та архівної справі – голова А.С.Синявський;
- старовинної запорозької – голова Д.І.Яворницький.

Під час роботи з'їзду відбулося 21 засідання, з них 2 загальні, на яких заслухано 63 доповіді.

Провідну роль, як і на попередніх з'їздах, відігравало відділення первісних пам'яток. Заслухані на його засіданнях 18 доповідей збагатили науку знаннями майже про всі епохи первісного суспільства. За важливістю і загальною зацікавленістю слід виділити дві до-

повіді проф. Е.Р. фон Штерна, присвячені дослідженю трипільської культури і розкопкам античних пам'яток на о. Березань. Учений розширив територію поширення населення трипільської культури на південь до Молдавії, зробив спробу конкретизувати її хронологічні межі IV–III тис. до н. е., зблизити з аналогічними синхронними пам'ятками інших територій. Ця доповідь була доповнена повідомленням київського археолога, першовідкривача трипільських пам'яток В.В. Хвойки про витоки землеробства у Подніпров'ї на основі розкопаних ним трипільських пам'яток на Київщині. Актуальність піднятих питань підтвердила жвава дискусія при обговоренні цих доповідей. Саме успіхи в розробці зазначених проблем стали значним досягненням з'їзду в галузі первісної археології.

Завдяки матеріалам, представленим у рефератах В.О.Городцова, Д.І. Яворницького, Є.П.Трифільєва, В.О.Харламова, збагатилися уявлення про пам'ятки тюрсько-татарського населення в південному регіоні, які на той час були мало-відомі і майже недосліджені.

Великий інтерес викликали доповіді В.Г.Ляскоронського, В.Є.Данилевича, В.О. Харламова, Є.М.Антоновича, присвячені городищам, майданам, дольме-

М.В. Покровський

М.І. Петров

нам та іншим видам археологічних пам'яток, систематичне дослідження яких проводилося до з'їзду і мало значні успіхи.

Успішними були й обстеження такої категорії старожитностей як кам'яні баби, яких на час з'їзду зареєстровано понад тисячу, про що і повідомила у своєму виступі П.С. Уварова.

Доповіді, заслухані на засіданнях відділу історичної географії та етнографії і запорозької старовини, були близькими за проблематикою. Насамперед слід відзначити надзвичайно цінну працю проф. Університету св. Володимира П.В. Голубовського – історичну карту Чернігівської губернії до 1300 р. з пояснювальним текстом¹.

Заслуговує на увагу доповідь М.С. Державіна про болгарські колонії на території Таврійської і Херсонської губерній та їх вплив на процес етнокультурного розвитку регіону.

Провідними на засіданнях відділу козацької старовини були доповіді його голови – видатного українського історика, археолога, етнографа і фольклориста Д.І. Яворницького. У 1902 р. він на запрошення Катеринославського наукового товариства очолив новостворений історико-краєзнавчий музей ім. О. Поля й обіймав посаду директора до 1933 р. На час проведення з'їзду Д.І. Яворницький був уже добре знаний в Україні як автор тритомної "Істории запорожских козаков" (1892–1897) та "Источников для истории запорожских козаков" (т. 1–2, 1903). Саме проблемам виявлення та дослідження джерел козацької старовини були присвячені доповіді вченого про карти Запоріжжя та плани Дніпра, а також козацькі старожитності. Переслідуючи мету популяризації знань про запорозьке козацтво, він охарактеризував "багатий і різноманітний матеріал, цінний в очах історика, і в очах етнографа, художника, богослова, артиста, романтика, поета", який був виявлений ним під час етнографічних експедицій до з'їзду, наполягаючи на публікації джерел з метою збереження вміщеної в них інформації в умовах загрози їх фізичного знищення².

З виступами Д.І. Яворницького органічно поєднувалася доповідь В.Д. Падалки "Еволюція козацьких січей у Подніпров'ї", яка містила всі дані про козацькі січі, більша частина яких була обстежена самим автором. Дослідник переконливо аргументував висновки, відмінні від усталених на той час, й обґрутував необхідність подальших пошуків у цьому напрямку.

Засідання відділів церковних старожитностей та пам'яток мистецтва засвідчили помітний поступ у справі виявлення та дослідження архітектури дерев'яних церков Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської губерній. Свій внесок у цю справу зробили В.М. Щербаківський, П.П. Ділянський і особливо Г.Г. Павлуцький, який

В.М. Щербаківський

* Початковий II варіант був представлений на XI АЗ в Києві.

виголосив три доповіді: "Про вплив дерев'яного церковного зодчества на архітектурні форми кам'яних храмів XVII і XVIII ст.", "Давні дерев'яні синагоги" та "Дерев'яні церкви Полтавщини". Учений підготував до з'їзду унікальне видання "Старожитності України: дерев'яні та кам'яні храми Південно-Західної Росії", у якому зробив спробу систематизувати основні стилі цих архітектурних пам'яток і з'ясувати їхнє походження. З'їзд висловив подяку проф. Г.Г.Павлуцькому за його подвійницьку працю.

Підсумовуючи результати роботи відділу церковних старожитностей, його голова проф. М.В.Покровський окреслив нагальну необхідність дослідження пам'яток XIII–XVI ст., які на той час залишилися маловідомими, що пояснювалося як об'єктивними факторами, так і пануючою в наукових колах думкою про спотворення і втрату самобутності пам'яток вітчизняного мистецтва внаслідок Батиєвого погрому Києва та більшості давньоруських міст, а також довгого літовсько-польського панування на українських землях. На думку вченого, нехтувати цим фактором не можна, але необхідно докласти максимум зусиль для всебічного вивчення духовної і матеріальної культури тієї доби. Ці завдання мали постати перед наступним з'їздом.

Оцінюючи повідомлення і доповіді учасників XIII АЗ, можна констатувати, що за своїм рівнем і загальним характером вони не мали істотних відмінностей від виступів на попередніх з'їздах, які відбувалися в університетських містах, багатших ніж Катеринослав на наукові сили. Тут спостерігалося поєднання доповідей, присвячених історії краю з доповідями загального характеру. Науковий рівень їх не знизився порівняно з попередніми з'їздами. Різниця була лише у кількості, а не у якості, а метод і прийоми досліджень відповідали тогочасним науковим вимогам. Повне уявлення про них дають самі "Праці XIII АЗ" у двох томах видані у 1908 р.

Невід'ємним аспектом роботи XIII АЗ з'їзду була виставка старожитностей, розміщена у приміщенні міського музею ім. О.Поля, перебудованому спеціально для цієї події. Надзвичайно велика заслуга в його реорганізації належала Д.І.Яворницькому – передані ним археологічні та історичні цінності склали основний музейний фонд. Учений дістав спеціальний дозвіл на огляд церков Катеринославської єпархії для збору церковних реліквій та предметів української етнографії: старовинних рушників, запорізьких поясів, рідкісних стародруків і рукописів, церковних чащ та ін. Завдяки цьому виставка мала кілька відділів, репрезентованих археологічними, етнографічними та церковними старожитностями, стародруками, альбомами малюнків та фотографій, великою кількістю предметів козацького побуту. Окрасою виставки став етнографічний відділ, матеріали якого були впорядковані учителем-краєзнавцем із Харкова В.О. Бабенком на кошти Катеринославського земства.

Після з'їзду більшість предметів, що потрапила на виставки назавжди залишилася в музеї. У такий спосіб музей злагатився великою кількістю найрізноманітніших експонатів – історичних, археологічних, етнографічних, і став найбільшим зібранням запорозьких реліквій в Україні і за її межами.

Після закриття з'їзду для його членів були проведені дві екскурсії – на Дніпровські пороги та до м. Севастополя й античного Херсонеса. Перша передбача-

ла огляд козацьких пам'яток: запорозьких січей на правому березі р. Дніпра, відвідання острова Хортиця, могили кошового отамана Івана Сірка в с. Капулівці та ін.

У Херсонесі відомий дослідник античності К.К.Костюшко-Валюжнич під час огляду учасниками з'їзду пам'яток дав наукові пояснення, які мали характер грунтовної і захоплюючої лекції, відповів на численні запитання екскурсантів, продемонстрував розкопані ним катакомби херсонеського некрополю.

6. XIV Археологічний з'їзд (Чернігів, 1908)

Наступний XIV АЗ відбувся у 1908 р. в Чернігові. Саме до з'їзду були приурочені свята з нагоди 1000-річчя першої літописної згадки про місто. Проте вибір Чернігова для проведення з'їзду був зумовлений не лише святкуванням ювілею міста і наполегливими клопотаннями місцевих краєзнавців, підтриманих такими авторитетними вченими як Д.Я.Самоквасов, В.Б.Аntonович, Д.І.Яворницький, а також органами самоуправління та губернською адміністрацією. На цей час на Чернігівщині сформувалися місці дослідницької традиції в галузі історичного краєзнавства, пов'язані з науковою та громадською діяльністю А.Ф.Шафонського, М.Є.Маркова, М.А.Макаревича, В.В.Тарновського, О.М.Лазаревського та ін. На межі XIX—XX ст. тут організаційно оформився історико-краєзнавчий рух, центрами якого стали Чернігівська губернська архівна комісія і Ніжинське історико-філологічне товариство. Звичайно ж, важливу роль відігравала і багата історична спадщина краю, відображеня в численних пам'ятках історії і культури.

З'їзду передувала інтенсивна робота Московського підготовчого комітету з проведення XIV АЗ. Так, на його сесії у лютому 1906 р. розглядався цілий комплекс науково-організаційних проблем; були затверджені "Правила" з'їзду, сформульовані "Питання, що пропонуються на XIV АЗ" та "Запити, на які бажано одержати роз'яснення на XIV АЗ" (у сукупності вони склали розгорнуту наукову програму з'їзду); були визначені першочергові підготовчі заходи цього наукового форуму³⁸.

Московський підготовчий комітет видав випуски своїх "Праць", присвячені XIV АЗ, до яких увійшли, зокрема, "План археологічних робіт по збиранию і систематизації старожитностей Чернігівщини до XIV АЗ" Д.Я. Самоквасова; "План занять і пошуків у Чернігові влітку 1906 р." Д.В. Айналова; "Програми досліджень у галузі релігійного і цивільного мистецтва" Ф.Ф. Горностаєва; "Щоденники розкопок, проведених у Чернігівській губернії у 1881 р." В.Б. Антоновича; "Матеріали з археології Чернігівської і Полтавської губерній" Д.Я. Самоквасова і П.С.Уварової та ін. Окремою книгою вийшло велике дослідження Д.Я. Самоквасова "Могили Руської землі", яке використовується сучасними фахівцями.

З червня 1906 р. на правах відділення Московського комітету почав діяти Чернігівський підготовчий комітет з влаштування XIV АЗ, фінансову підтримку якому надавали Чернігівське губернське і деякі повітові земства, Чернігівська міська дума, губернське дворянське зібрання. Передбачалося також створення

повітових і районних підготовчих комітетів, але вони були організовані лише у Глухові, Сосниці та Клинцях.

Основні напрямки роботи Чернігівського підготовчого комітету викладені у "Програмі підготовчих робіт до XIV АЗ", розробленій Чернігівською губернською архівною комісією і розісланій на місця восени 1905 р., а також у спеціальному "Зверненні" комітету до органів місцевого самоуправління, громадських організацій та любителів старовини. Передбачалася підготовка історичних дозвілок про всі населені пункти губернії, опис і фотографування церков, поміщицьких садиб, а також городищ, курганів та інших археологічних пам'яток, збирання відомостей про всі архіви, вивчення місцевого фольклору і народного побуту³⁹.

Реалізувати цю програму повною мірою не вдалося, хоча краєзнавчі дослідження в регіоні у цей період активізувалися. Комітет організував археологічні розкопки в с. Мезин у Глухівському повіті, екскурсії до Ніжина, Новгород-Сіверського, Кролівця та Борзнянського повіту з метою виявлення та вивчення старожитностей.

Співробітники Чернігівського епархіального давньосховища влітку 1907 р. обстежили церкви та монастирі дев'яти північних повітів губернії. До комітету також надійшли матеріали про давні пам'ятки Ніжинського, Остерського, Козелецького, Новгород-Сіверського, Мглинського, Новозибківського та Городнянського повітів, зібрані місцевими краєзнавцями. На прохання комітету на Чернігівщину були направлені представники етнографічного відділу Російського музею в Петербурзі, які зібрали цікаву етнографічну колекцію. Крім того, наукові обстеження тут проводили П.С.Уварова, Д.Я.Самоквасов, Ф.Ф.Горностаев, М.І.Петров, В.Г.Ляскоронський та інші відомі вчені.

Підсумки діяльності Чернігівського підготовчого комітету знайшли відображення у збірнику "Праць XIV АЗ"⁴⁰. Окрім короткого звіту, у ньому опубліковані описи архівних колекцій П.Я.Дорошенка та В.Д.Голіцина, родинного архіву Кочубеїв, найбільш цінні документи з архівів Чернігівської та Ніжинської міських дум, а також матеріали про пам'ятки архітектури та мистецтва. На кошти, надані Д.Я.Самоквасовим, комітет видав "Кatalог виставки XIV АЗ" і разом з міською думою – план Чернігова. XIV АЗ був присвячений наступний, сьомий випуск "Праць" Чернігівської губернської архівної комісії і перший випуск "Збірника Чернігівського епархіального давньосховища".

У підготовці XIV АЗ діяльну участь узяли Полтавська вчена архівна комісія, Орловське церковне історико-археологічне товариство, Воронезька губернська архівна комісія та ін. У квітні 1906 р. на одному із засідань Історичного товариства Нестора-Літописця було утворено Київське відділення Московського підготовчого комітету з влаштування XIV АЗ. Проте, як справедливо зазначалося на з'їзді, його членами "було висловлено багато побажань, планів і намірів, із яких більша частина залишилась у проектах"⁴¹.

XIV АЗ проходив з 1 по 12 серпня 1908 р. У його роботі взяли участь 282 члени, у т. ч. 125 офіційних від університетів, наукових товариств, архівних та музеїчних установ багатьох міст країни, а також гости, запрошені із Krakova та Праги. На відміну від попереднього XIII АЗ в Катеринославі, з'їзд у Чернігові

був далеко не таким представницьким зібранням. Ця особливість очевидно зумовлювалася не лише провінційністю міста, а і складними суспільно-політичними обставинами, пов'язаними з поразкою першої російської революції 1905–1907 рр. та наступом самодержавної реакції.

На загальних і секційних засіданнях було заслухано близько 90 доповідей та повідомлень. На з'їзді працювало 8 відділень:

- первісних старожитностей – під головуванням проф. Д.Я.Самоквасова і В.З.Завітневича;
- історико-географічних та етнографічних старожитностей – голова проф. І.А.Линниченка;
- пам'яток мистецтва, нумізматики та сфрагістики – голова проф. Д.В.Айналов;
- юридичних старожитностей – голова проф. М.В.Довнар-Запольський;
- церковних старожитностей – голова проф. М.В.Покровський;
- пам'яток мови і письма – голова акад. О.І.Соболевський;
- класичних, візантійських, східних і західноєвропейських старожитностей – голова проф. Е.Ф.Штерн;
- археографії та архівознавства – голова Л.М.Савелов.

Роботою з'їзду керував Вчений комітет, очолюваний Е.Ф. фон Штерном. Характерною особливістю XIV АЗ була чітко виражена регіональна спрямованість репрезентованих на ньому досліджень: дві третини рефератів стосувалися Чернігівщини і частково сусідньої Полтавщини. На відміну від попередніх з'їздів, у тематичному спрямуванні пріоритет належав доповідям про пам'ятки архітектури, образотворчого і декоративно-вжиткового мистецтва. Ще однією важливою ознакою зібрання була активна участя у його роботі місцевих наукових сил: краснавців і любителів старовини із Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського, Остра, Борзни, Козельця, Глухова, Новозибкова, Стародуба, Мгили, Клинців.

Значна увага на з'їзді приділялася археологічним старожитностям краю. У доповіді одного з активних учасників археологічних з'їздів, уродженця Чернігівщини, відомого вченого Д.Я.Самоквасова "Про Сіверянську землю і сіверян за городищами і могилами" були підведені підсумки багаторічних досліджень пам'яток слов'янського племінного союзу літописних сіверян. Неабияку увагу викликала доповідь В.Г.Ляскоронського "Городища, кургани і майдани на території Дніпровського Лівобережжя". Справді сенсаційним виявився виступ Ф.К.Вовка "Палеолітична стоянка поблизу с. Мезин", який відкрив нову сторінку в давній історії краю. Повідомлення І.С.Абрамова та М.Г.Лебединського були присвячені окремим пам'яткам території Глухівського та Новгород-Сіверського повітів⁴².

За завданням ХІІІ АЗ були розглянуті архітектурні пам'ятки Чернігівщини XI–XVIII ст. Доповіді провідних спеціалістів у цій галузі Ф.Ф.Горностасова "Про архітектурні особливості пам'ятних храмів Чернігівської губернії XVII–XVIII ст.", Д.В.Айналова "Архітектура чернігівських церков", Г.Г.Павлуцького – "Найдавніші храми Чернігова" та "Про походження форм українського зод-

чества", О.П.Новицького "Риси самобутності українського зодчества" дозволили простежити основні етапи розвитку монументальної культури краю⁴³.

Цікаві дані про мистецьку культуру минулого були наведені в повідомленнях місцевих краєзнавців: М.М.Бережкова про історію Спасо-Преображенського собору в Чернігові, П.М.Добровольського про іконостас Введенської церкви Тройцько-Іллінського монастиря, П.О.Лобова про собор Різдва Богородиці у Козельці.

Окрему, хоча і незначну кількісну групу, склали виголошенні на з'їзді реферати з власне історичної тематики. Деякі дискусійні питання історичної топографії Чернігова і його околиць були розглянуті П.М.Добровольським та О.М.Єфимовим у доповідях "План Чернігова до розпланування на початку XIX ст.", "Про Олегове поле", "Про Єлецькі печери", "Про місцезнаходження старовинних, неіснуючих нині храмів Чернігова". Поглибили вивчення маловідомих сторінок історії краю XVII–XIX ст. реферати Д.П.Міллера про давню історію Новгород-Сіверського та М.М.Бережкова про використання праць М.Г.Маркова у дослідженні історії Чернігова.

5 серпня відбулося урочисте засідання з'їзду, присвячене 1000-річчю літописного Чернігова, на якому виступили П.С.Уварова, Д.Я.Самоквасов, В.З.Завітневич, М.В.Довнар-Запольський і Г.Г.Павлуцький. Наступного дня, 6 серпня, учасників з'їзду було запрошено на ювілейні урочистості, організовані міською думою.

Програмою з'їзду були передбачені і показові археологічні розкопки, які 10–11 серпня провів на Болдиній горі в районі Березок Д.Я.Самоквасов. Сформована з'їздом комісія 11 серпня виявила й обстежила фрагменти давньоруських фресок в Успенському соборі Єлецького монастиря. На засіданнях Вченого комітету з'їзду були розроблені інструкція з проведення археологічних розкопок, а також проект закону про охорону давніх пам'яток, надісланий від імені з'їзду до Міністерства внутрішніх справ.

Значне наукове зацікавлення викликала виставка пам'яток місцевої старовини загальною кількістю 5,6 тис. експонатів, влаштована в приміщенні міського реального училища. Вона мала 8 відділів: пам'ятки археології; церковні старожитності; нумізматика, медалі, жетони; історичні пам'ятки; етнографічні пам'ятки; стародруки; рукописи і документи; картографія. Більшість експонатів були зібрані в період підготовки до з'їзду і вперше вводилися в науковий обіг. На виставці також експонувалися пам'ятки з музею Чернігівської губернської архівної комісії, Чернігівського епархіального давньосховища і музею українських старожитностей В.В.Тарновського. Крім того, свої колекції представили музей Глухівського повітового земства, Полтавське, Київське, Орловське церковні історико-археологічні товариства, природничо-історичний музей Полтавського губернського земства, багато аматорів-збирачів старовини. Виставка створювала досить повне уявлення про старожитності всієї Лівобережної України і користувалася великою популярністю у гостей та жителів Чернігова. Протягом кількох днів її відвідало близько 11,5 тис. чол. Частина експонатів була подарована місту і поповнила зібрання музею Чернігівської губернської архівної комісії.

Робота з'їзду висвітлювалася в спеціальних "Вісٹях XIV АЗ" та місцевій пресі. Протоколи загальних і секційних засідань, деякі доповіді і повідомлення опубліковані у трьох томах "Праць XIV АЗ".

XIV АЗ став важливою подією у вітчизняній історіографії, слугував імпульсом подальшого історичного дослідження Чернігівщини і сусідніх територій. У період підготовки і проведення з'їзду дісталася "друге дихання" Чернігівська губернська архівна комісія, яка переживала тяжкі часи після розправи у 1904 р. губернатора О.О.Хвостова з її радикально налаштованими членами.

Водночас XIV АЗ дещо відрізнявся від попередніх, насамперед своєю регіональною спрямованістю. Хоча з'їзд був всеросійським, але майже всі доповіді, за винятком кількох, були присвячені Чернігову, його околицям і суміжним територіям, більшість із них мали вузьку проблематику, переважно мали характер викладу фактичного матеріалу, відчуваючись розрив між нагромадженням здобутих джерел і їхнім науково-історичним осмисленням.

Це був останній археологічний з'їзд, проведений в Україні. Він завершив певний етап послідовних масштабних досліджень значної території України в археологічному, мистецькому, історико-релігійному, етнографічному, археографічному, історико-географічному плані такими специфічними формами наукової роботи як з'їзди.

Наступний XV з'їзд був проведений 1911 р. у Новгороді, а призначений на 1914 р. XVI АЗ у Пскові не відбувся у зв'язку з початком першої світової війни.

Традиція археологічних з'їздів обірвалася, і після цього вже не була поновлена. Їхнє значення лишилося непроминущим. Археологічні з'їзди давали потужні імпульси розвитку історичного краєзнавства тих регіонів, де вони проводилися. У період їхньої підготовки та проведення здійснювалися не лише грунтовні обстеження і вивчення старожитностей, а й активізувалися місцеві товариства краєзнавчого спрямування, губернські архівні комісії, земства, засновувалися нові інституції і т.п. Наприклад, під безпосереднім впливом XII АЗ у жовтні 1906 р. було створено Полтавський історико-археологічний комітет, члени якого зробили вагомий внесок у дослідження свого краю та Лівобережної України.

Певною мірою з'їзди уособлюють і характеризують атмосферу, у якій довелося працювати дослідникам, специфіку краєзнавчих пошуків у різних регіонах країни. Прикметно, що з початку ХХ ст. скликалися і губернські археологічні з'їзди, присвячені виключно вивченню місцевих старожитностей.

Внаслідок активної експедиційної і збиральницької роботи в ході підготовки до з'їздів істотно поповнювалися зібрання місцевих музеїв, відкривалися нові. Так, після закінчення ХІІІ АЗ у Харкові, експонати його виставки стали основою місцевого етнографічного музею, у Чернігові з 1902 р. відкрито музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського. У період підготовки XIII АЗ в Катеринославі завдяки діяльності Д.І.Яворницького відбулася кардинальна реорганізація музею ім. О.Поля, який набув всеросійської слави.

Не можна обійти і велику роль з'їздів в організації, зростанні і розвитку вітчизняних наукових шкіл та підвищенні професійного і загальнокультурного рі-

вня дослідників. Велике значення мало і безпосереднє спілкування краснознавців із багатьма відомими вченими, корифеями вітчизняної науки, які охоче приїздили на з'їзди. Їх доповіді та виступи були цінним внеском у науку, підвищували рівень дослідників і їхню працю на місцях.

Внесок археологічних з'їздів у розробку історико-краєзнавчої тематики здобув досить повне відображення у фундаментальних виданнях "Праць" з'їздів, підготовчих комітетів, каталогах виставок. Інформація про роботу з'їздів публікувалася в багатьох наукових журналах та періодичних виданнях історико-філологічного профілю.

Безперечно, археологічні з'їзди були потужним чинником поширення і популяризації історичних знань, пробудження зацікавленості до минулого краю серед широких верств суспільства, і в цьому їх велике непроминуше суспільно-громадське значення. Зусиллями кількох поколінь дослідників були закладені надійні підвалини для подальших широкомасштабних історико-краснавчих досліджень в Україні.

Література

1. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 81; Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 68.
2. Коваленко А.Б. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 123–128; Швидько Г.К. Роль археологичних з'їздів у вивченні історії місцевого краю // Тези доповідей і повідомлень V Всеукраїнської конференції "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України". – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 19–21; Заремба С.З. Археологічні з'їзди в Києві (1874–1899 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 65–72; История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Х., 1992; Дятлов В.А., Коваленко А.Б. XII Археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Х., 1992. – С. 25–26; Фрадкин В.З. XII Археологический съезд и его значение в развитии отечественной этнографии // Хазарский альманах. – Х., 2002. – Т. 1. – С. 202–213.
3. Коковкіна О.М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – поч. ХХ ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспект. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.
4. Тр. III Археологического съезда в Киеве. – М., 1878. – Т. 1. – С. XV.
5. Там само. – С. XVIII–XXIV.
6. Там само. – С. L.
7. Тр. VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1884. – Т. 1. – С. XLIII–XLVI.
8. Там само. – С. LXIII–LXVIII.
9. Приложение к программе VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1884. – Т. 1.
10. Там само. Альбом выставки VI АС в Одессе. – Одесса, 1884.
11. Тр. XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1.
12. Флоринский Т.Д. Критико-биографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – 1898. – № 11. – С. 218.
13. Вопрос о языке галицких ученых на XI Археологическом съезде в Киеве // Киевская старина. – 1899. – № 7. – С. 14–15.
14. Тр. XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 33.
15. Самоквасов Д.Я. Архивное дело в России. – М., 1902. – Кн. 1–2.
16. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиеевые) валы по течению рр. Псла, Ворсклы // Тр. XI АС. – М., 1907. – Т. II.
17. Каталог выставки XI АС в Киеве. – М., 1899.
18. Данилевич В.Е. Этнографический музей // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.). – Харьков, 1911.

19. Тр. Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда / Под ред. проф. Е.К.Редина. – Харьков, 1902. – Т. I; Сб. Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1902. – Т. 13; Тр. Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда / Под ред. проф. Е.К.Редина. – Харьков, 1902. – Т. II. – Ч. I, II.
20. Тр. Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда... – Т. I. – С. 195–233.
21. Там само. – С. 42, 52–53.
22. Тр. XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. II. – С. 563–569, 586–590.
23. Сумцов М.Ф. Современная малорусская этнография. – К., 1893. – Вып. I; 1897 – Вып. II.
24. Тр. Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т. I. – С. 30–32.
25. Ветухов А.В. Краткий обзор рукописного этнографического материала, доставленного Предварительному Комитету по устройству XII Археологического съезда // Тр. XII АС. – Т. II. – С. 508–518.
26. Крист Е. Кобзари и лирники Харьковской губернии // Тр. Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII АС. – Харьков, 1902. – Т. II. – С. 121–133; Маслов С. Лирники Полтавской и Черниговской губерний – // Там само. – С. 217–226; Тиховский П. Кобзари Харьковской губернии // Там само. – С. 135–138.
27. Тр. Харьковского Предварительного Комитета ... – Т. II. – С. 523–546; Там само. – Т. I. – С. 281–294.
28. Там само. – С. 22–23.
29. Там само. – С. 82–102, 159–240, 466–474, 481–519, 434–438.
30. Каталог выставки XII АС в Харькове. – Х., 1902.
31. Малиновская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв. Автореф. дис ... канд. ист. наук. – К., 1990. – С. 16.
32. Тр. XII АС. – М., 1905. – Т. I–II.
33. Пилипенко О.Є. Виникнення та діяльність Ніжинського грецького братства наприкінці XVII–XIX ст. // Тез. міжнарод. наук. конф. – К., 1993. – С. 109–112; Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVI ст. // Там само. – С. 112–114; Симоненко В.П. Грецьке училище в Ніжині. Україна–Греція: історія та сучасність // Там само. – С. 137–140.
34. История и археология Слободской Украины. Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992; Фрадкин В.З. XII археологический съезд и его значение в развитии отечественной этнографии // Хазарский альманах. – Харьков, 2002. – Т. 1. – С. 202–213.
35. Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. II. – Разд. III. – С. 121–140.
36. Там само. – С. 182–189.
37. Эварницкий Д.И. Запорожская старина / Тр. XIII АС. – М., 1908. – Т. II. – С. 61–70.

38. Правила XIV Археологического съезда в Чернигове и протоколы заседаний Московского Предварительного комитета. – М., 1908; Тр. XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1910. – Т. 1.
39. Тр. Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 111–118.
40. Тр. Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908.
41. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1907. – Кн. 19. – Вып. 4. – Отд. 1 – С. 82–83.
42. Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т. 3. – С. 65–66, 113–114, 119.
43. Там само. – С. 66–67, 80–81, 87–89, 115, 119–120; Белецкий А. Отдел церковных древностей на XIV АС в Чернигове // Сб. Харьковского истор.-филолог. об-ва. – Харьков, 1909. – Т. 18. – С. 485–504.
44. Каталог выставки XIV АС в Чернигове. – Чернигов, 1908.

З м і ст

1. III Археологічний з'їзд (Київ, 1874)	5
2. VI Археологічний з'їзд (Одеса, 1884).....	10
3. XI Археологічний з'їзд (Київ, 1899).....	14
4. XII Археологічний з'їзд (Харків, 1902).....	21
5. XIII Археологічний з'їзд (Катеринослав, 1905).....	31
6. XIV Археологічний з'їзд (Чернігів, 1908).....	36
Література	42